

Ш К І Л Ь Н А Б І Б Л І О Т Е К А

У К Р А Ї Н С Ь К А Л І Т Е Р А Т У Р А

АНТОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ
ФАНТАСТИКИ ХІХ—ХХ ст.

 FOLIO

АНТОЛОГИЯ

**Антологія української
фантастики XIX—XX ст.**

«Фолио»

2015

ББК 84(4УКР)

Антологія

Антологія української фантастики ХІХ—ХХ ст. / Антологія —
«Фолио», 2015

ISBN 978-966-03-7082-1

Готична, або романтична, фантастика в Україні виникла на основі давньої української літератури і народної міфології. Романтики захоплювалися казками й містикою, і згодом міфічні істоти заповнили українську поезію і прозу. Українська народна демонологія набула такої популярності, що захопила не тільки українських, а й російських та польських письменників. Але ані в Росії, ані в Польщі не існувало такого багатства міфологічних образів і сюжетів. Класична фантастична проза в кожній європейській літературі виглядає по-різному. Особливістю ж слов'янських літератур є те, що надприродне зображається з великою дозою гумору і тяжіє до фольклорного тлумачення фантастичних подій та образів. У цій книжці українську фантастичну прозу ХІХ – ХХ сторіч представляють мало відомі твори Івана Барцевського, Михайла Чайковського, Івана Бороздни, Миколи Костомарова, Євгена Згарського, Наталі Кобринської, Івана Франка, Івана Липи, Гната Хоткевича та багатьох інших авторів.

ББК 84(4УКР)

ISBN 978-966-03-7082-1

© Антологія, 2015

© Фолио, 2015

Содержание

Передмова	5
Іван Барщевський	7
Душа не в своєму тілі	8
Дерев'яний Дідок і жінка-комаха	16
Школяр Люцефуга	24
Гордий філософ	27
Мрійник Северин	30
Привид	33
З книги «Шляхтич Завальня»	34
Орест Сомів	61
Русалка	62
Недобре око	66
Михайло Чайковський	70
Могила	71
Іван Бороздна	75
Золота гора, або я тебе вирятую	76
Олекса Стороженко	79
Дорош	80
Кінець ознакомительного фрагмента.	85

Антологія української фантастики XIX – XX ст

Передмова Нічний привид Українська фантастика XIX – XX сторіч

На основі давньої української літератури і народної міфології постала в Україні романтична, або готична, фантастика. Романтики захоплювалися казками й містикою, міфічні істоти заповнили українську поезію і прозу. Українська народна демонологія набула такої популярності, що захопила не тільки українських, а й російських та польських письменників. Ані в Росії, ані в Польщі не існувало такого багатства міфологічних образів і сюжетів. Справжнім вибухом стала поява Миколи Гоголя. Росія ще довго не могла заспокоїтися, порівнюючи життєрадісні, повні світла і розбуялої фантазії описи Малоросії з похмурими і неприємними описами Московії. Після «Вечорів на хуторі біля Диканьки» стало просто модно писати про відьом і чортів.

Близько до готичної новели стоять літературні казки та легенди й інколи досить важко провести між ними межу. Оригінальним українським внеском до скарбниці світової фантастичної літератури є саме казкова або міфологічна фантастика, написана з гумором, дотепністю, а деколи відчутне тут і кепкування автора над самим читачем. Цим наша фантастика досить близька до латиноамериканської. В деяких творах те, що описувалося як абсолютно правдиве, наприкінці оповідання може піддаватися сумніву.

До фантастичних легенд належать «Антін Михайлович Танський» Митрофана Александровича, «Дитяча могила» Миколи Костомарова, «Золота гора» Івана Бороздни та «Могила» Миколи Чайковського. На основі народних легенд створена повість Пантелеймона Куліша «Огняний змії» та оповідання «Коваль Захарко».

Оповідання Хоми Купрієнка, Володимира Росковшенка, Григорія Данилевського («Біс на вечорницях»), Ореста Сомова, Григорія Квітки-Основ'яненка та Олександра Стороженка – це зразки того магічного реалізму, який згодом позначився на творчості Валерія Шевчука. Вперше за півтора сторіччя були опубліковані новели Хоми Купрієнка. Його оповідання дуже близькі за своєю манерою до новел японського письменника XVII ст. Іхара Сайкаку. Купрієнко, як і Сайкаку, йде до фантастичного через свій типово романтичний темперамент, схильний до втечі від повсякденної реальності, що над ним тяжіє. Цю схильність у Купрієнка підсилює вплив фантастичної літератури німецьких романтиків, хоча в цілому письменник використовує українську демонологію. Фантастичне в нього має концептуальний, книжний, філософський характер, але відчувається також і смак до бурлеску, легкої тривіальності, до яскравої і соковитої мови, нахил до народних магічних вірувань та обрядів.

Дещо осібно стоїть трохи дивне оповідання Миколи Білевича (Юрка Юрченка) «Журавель». Тут усе на грані реального і казкового. Видіння і дійсність переплітаються дуже тісно. Журавель переконує селянина, що він така ж сама людина, а тому вважає за можливе посвятитися до його доньки. Селянин бачить перед собою то журавля, то парубка. До кінця оповідання так і не з'ясується, що то був за журавель і чи то справді журавель, чи перевертень. Подвійне прочитання веде до семантичної невизначеності, яку підсилює і вагання самого оповідача у виборі між реальним і надреальним поясненням. Незвичний тут уже сам образ журавля як фантастичного персонажа. Був би на його місці чорт, усе стало б на свої місця, усе було б традиційним і... банальним. Юрченко, а під цим псевдонімом заховався виходець із Закарпаття

Микола Білевич, який закінчив разом з Гоголем Ніжинську гімназію, видав цілу збірку фантастичних новел у двох випусках «Святочные вечера». На жаль, і ця книга, і сам автор випали з уваги наших дослідників.

Автором кількох фантастичних творів був і Євген Гребінка. «Страшний звір», «Місяць та сонце», «Мачуха й панночка» – твори дуже наближені до літературної казки. Зате в оповіданні «Ніжинський полковник Іван Золотаренко» присутній саме фантастичний елемент.

Ряд творів XIX ст. баланують на межі фантастики і реальності. Такою є невелика повість «Змій» А. Подолинського, де «змій», або «перелесник», який страшив цілий окіл, виявився потім перевдягнутим сільським парубком, який вдався до цих хитрощів, щоб здобути свою кохану. Подібні твори зарубіжні упорядники готичної новели охоче включають у свої антології.

Близькими до готичних є утопічні оповідання Григорія Данилевського та Миколи Костомарова.

Галицька готична проза була значно похмуріша за ту, що творилася на великій Україні, а той факт, що оповідь часто велася від першої особи, надавав цим творам ознаки вірогідності. Інколи галицькі оповіді відзначалися алегоричністю і дидактикою та використовувалися як своєрідне повчання, оскільки творили їх священики. Таким є оповідання «Нічний супутник» Івана Наумовича, автора ще кількох оповідань про нечисту силу – «Данило Жужля», «Інклюз», «Казки о дурних чортах», «Фляжка».

Моторошну прозу Галичини XIX ст. представляють оповідання Івана Гавришкевича, Федора Заревича, Євгена Згарського, Івана Левицького, Івана Франка.

Наприкінці XIX – на початку XX століть твори про чортів, відьом й іншу нечисту силу пишуть Любов Яновська, Степан Васильченко, Федір Кудринський, Іван Нечуй-Левицький (повість «Запорожці»), Гнат Хоткевич, Одарка Романова, Клим Поліщук.

В той час, як уже в XX ст. готична проза на великій Україні йде на спад, а під совітами взагалі занепадає, в Галичині вона набуває усе ширшої популярності. З'являються твори Наталі Кобринської, Наталени Королеви, Василя Короліва-Старого, Богдана Лепкого, Василя Софроніва-Левицького, Антіна Крушельницького, Михайла Яцкова, Стефана Грабинського, Ростислава Єндика.

По війні в діаспорі готичну прозу творять Софія Яблонська, Віра Вовк, Ігор Качуровський, Ярослав Острук, Мирон Левицький, Марія-Анна Голод, а в Україні – Валерій Шевчук, Володимир Дрозд, Віктор Волощук та інші.

Ю. Винничук

Іван Барцевський

Народився 1794 р. у Білорусії на Полоччині в селі Россохи в родині греко-католицького священика, українця Барцевського, який був родом з Холмицини. Освіту отримав у Полоцькій єзуїтській академії. Багато подорожував по Білорусії та Україні, писав вірші, малював. З початку 1840-х років жив у Петербурзі, де служив у військовому відомстві. У справах служби побував у Франції, Англії та Фінляндії.

Останні роки Барцевський провів в Україні, на Житомирищині, де також публікувався у місцевій пресі. Серед знайомих Барцевського були Тарас Шевченко, Адам Міцкевич, Микола Гоголь та Григорій Данилевський.

Барцевський писав трьома мовами: польською та українською – прозу, а білоруською створив кілька віршів. У своїх творах щедро використовував білоруські та українські легенди. У 1844 р. у польськомовному петербурзькому журналі «Niezabudka» помістив повість «Дерев'яний Дідок і жінка-комаха», того ж року вийшов і перший томик найвідомішої його повісті «Шляхтич Завальня» («Szlachcic Zawalnia»), а всього було чотири невеличких томики. У книзі «Proza i wierszy» (Kijów, 1849) з'явилося оповідання «Душа не в своєму тілі».

Творчість Барцевського за життя залишалася поза увагою критиків, щойно по смерті 1851 р. про неї стали згадувати, залучаючи автора як до польської, так і до білоруської літератури. Юліан Тувім помістив окремі оповідання Барцевського до «Антології польської фантастики».

Усі оповідання подаються в перекладі упорядника.

Душа не в своєму тілі

Широкі простори Волині переважно покриті лісами, на заході ж очам відкриваються степи і зовсім інші краєвиди. Через околиці і містечко Чуднів пливе Цецора; на західних і східних берегах цієї річки здіймаються високі дикі скелі, мовби руїни давніх часів, і здається, що їх наче мури піднесла сама природа, щоби відмежувати Полісся від ситої і плодючої землі. Від Чуднова геть аж до кордонів Поділля – повсюди влітку можна бачити ниви, засіяні буйною пшеницею; тут земля без великих зусиль орача дає багатий врожай. Хоч мешканці цих околиць забезпечені всім, що тільки вони потребують, проте і серед них сльози, тривога, страждання зустрічаються як і всюди; немає справжнього щастя, нема раю на цій землі.

Холера, важка азійська хвороба, охопила східну частину Європи і в 1847 році переходила з місця на місце, прямуючи на північ і на захід; і цій карі Божій всюди передувала надзвичайна тривога. На початку червня 1848 року¹, в саму спеку, з'явилася вона на Волині і була в окремих місцинах жахливою; в містечку Чуднові і в околицях опісля цієї жахливої біди багато зосталося бідних удів і сиріт.

Восени, коли небезпека тої страшної епідемії зникла, в будинку шляхтича Н. зібралися сусіди, і серед них пан Зенон, який, мандруючи цими краями, познайомився з привітним господарем. В цьому гурті почалася розмова про холеру, про небіжчиків і про тих, хто очунав; гості, мовби морці на березі після страхітливої морської бурі, згадували друзів і знайомих, що зникли у вирі, і тих, кому Бог дозволив виплисти на берег, щоби ще продовжувати пілігримку свого життя.

– Шкода Самотницького, – промовив один з гостей. – Гарний був чоловік! Як він старався допомагати тим, хто мучився від тієї хвороби, а сам помер без нагляду, бо жив у самотності на хуторі, де тільки дерева шумлять над дахом.

– Звідки, Матвію, в тебе такі звістки? Самотницький і тепер живий-здоровий на тім же хуторі. Я недавно сам його бачив.

– Я знаю, що хтось там живе, але не він, я ж бо знав його добре. Був це чоловік високого зросту, світловолосий, досить вродливий, а цей – зовсім інший, зростом куди нижчий, худий, чорнявий і, здається, навіть старший.

– Це Самотницький. Справді, нижчий, інший з лиця, адже він цілком перемінив тіло, а як це сталась, знаю тільки я.

– Які ж бо ти дива оповідаєш, пане Миколо, – проказав господар. – Всім нам цікаво знати, яким це чином може чоловік змінити свій вигляд.

– Річ неможлива, незрозуміла, надзвичайна і нечувана, але власне так і було.

– Проте розтлумач нам цю загадку! – зашуміли всі гості. – Адже ніхто з нас розгадати її не може.

– І я таємницю не зрозумів у всіх деталях, але про те тільки розкажу, що бачив, і про те, що він сам недавно розказував.

Під час тої лютої холери, знаєте самі, Самотницький був хоробрішим за самих лікарів, він ризикував, на будь-який заклик летів, тільки б порятувати людей: хворих натирав якимись таємничими ліками і давав щось випити, і такі це мало добрі наслідки, що жоден не помер з тих, кого він відвідав.

Чуднівський міщанин, один з моїх знайомих, розказав мені про таку дивну пригоду. Його дружина раптово відчула сильний біль всередині, і щойно з'явилися всі ознаки тої страшної хвороби, він помчав до нашого чудового лікаря благати допомоги. Коли ж лікар прибув на хутір, то остовпів, уражений незрозумілим видовищем: на дворі перед самою брамою побачив

¹ Згідно тодішньої преси, епідемія холери на Волині лютувала також у 1848 р.

Самотницького; той скидався на небіжчика: руки і ноги були не підвладні йому, очі розкриті, обличчя бліде; мертве тіло, відірвавшись від землі, рухалося, і здавалося, що якась невидима сила кидала цей труп у всі боки. Міщанин хотів уже тікати звідти, але почув голос: «Почекай хвилину, спочатку треба, щоб ти моє тіло намастив ліками і врятував від пошесті, тоді буду готовий йти з тобою». За кілька хвилин тіло стало на ноги, здоровий Самотницький поправив на собі одяг і запропонував: «Ну, тепер підемо, знаю, чого ти прийшов: дружина твоя виздоровіє». І дійсно, потаємними своїми ліками він поставив її на ноги за пару годин.

А ось яким чином цей дивний лікар, що оберігав себе і рятував інших, потрапив у велике нещастя. Одного дня, коли він, збираючись йти до хворих, намастив своє тіло, щоби застерегтися від пошесті, одна особа, яку він міцно любив, десь в далекій стороні важко захворіла на холеру. Самотницький це побачив, адже говорять, що душа, коли її не обтяжує тіло, далеко бачить і чує. Він був дуже стривожений, і навіть забувся, що з його тілом може трапитися нещастя, коли не сховати його у безвітряному закутку. Залишивши тіло біля воріт хутора, полетів, щоби якнайшвидше встигнути з потаємними ліками. Згодом, вирятувавши милу йому особу і повернувшись додому, він вже не побачив свого тіла, яке люди знайшли та поховали, вважаючи, що він помер від пошесті. Бідний Самотницький без тіла був невидимим, нікому не міг і слова сказати, адже, чуючи його голос, всі жахалися від страху, вважаючи, що з ними розмовляє дух. Не маючи змоги довідатися, де поділося його тіло, він блукав тривалий час невидимим, нарешті знайшов на дорозі якийсь труп, з якого шойно душа вилетіла, примусив своїми потаємними ліками циркулювати кров, вліз у чуже тіло, повернувся на свій хутір і тепер живе собі там самотою: ніхто його не впізнає, всі вважають його небіжчиком.

– Краще б зробив, – промовив господар, – коли б вже відійшов назавжди на той світ, ніж блукати по землі в чужому тілі.

– Хоче чи не хоче, – промовив Микола, – але напевно буде мучитись на землі і чекати поки проб'є година, призначена Богом.

Коли вони так розмовляли, відчинились раптом двері, і ввійшов хтось незнайомий: обличчя темне, похмуре, зовсім безкровне, жодного почуття на нім не було, ніс тонкий, покритий сухою шкірою, губи без кольору, очі без виразу, і, здається, мряка якась їх окутала. З пліч незнайомця спадав сурдут, вкриваючи його схудле тіло.

– Так, пане Миколо, – почав він повільним і монотонним голосом, – я той самий Самотницький, про якого ти шойно говорив. Чуже тіло – тягар мені на цьому світі, не варте воно моїх клопотів, але очі душі далеко бачать і вуха далеко чують: знаю, про що ти тепер говорив; спасибі, що про мене згадав; чоловік у моєму стані не зустрине на землі ні знайомих, ні друзів.

Всі мовчки позирали на зажурену, небачену досі постать. Мовчання порушив Микола:

– Рятуючи інших від смерті, ти сам потрапив у більше нещастя, ніж смерть.

– Ніхто з них не винен, що я так мучусь.

– Я колись у Вільні знав Самотницького, – промовив Зенон. – Може, ти маєш там кузена?

– Це я сам, але не такий, яким був колись.

– Чи давно живеш у цих краях?

– Вже декілька років; і туди, де був, не повернуся: тепер ніхто мене там не пізнає. І вона не пізнає, – не повірить, не пошкодує, буде сміятися, як з божевільного.

– Багато різних випробовувань було в твоєму житті?

– Дослідник шукає тайни, біда шукає дослідника. Зеноне, коли віриш, що я той самий, якого ти знав колись у Вільні, прийди завтра в мою халупу – в мене є про що розказати і про що попросити. Прощайте. Думайте про мене, як вам заманеться.

Після його відходу гості в задумі зиркали одне на одного, не розуміючи як так, що голос належить і справді Самотницькому, а зовнішність зовсім інша.

– Бачите, сусіди? – промовив Микола. – Як вам цей гість? Все справджується, про що я вам недавно говорив: обличчя, губи, ніс, очі, волосся і все те, що має це тіло, – не його власне, але він той самий Самотницький, адже і сам себе так назвав і те, що я говорив, підтвердив.

– Але здається, – сказав Матвій, – що його не прийняли на тому світі, та й мусив знову повернутися на землю, адже він немов небіжчик. Немає в нім життя.

– Дивний гість, – промовив господар. – Я не затримував його, адже, кажучи широко, його візит мовби з тамтого світу, викликав у мене якесь незрозуміле почуття.

Весь той вечір сусіди гомоніли про Самотницького.

* * *

День був осінній, небо похмуре, шуміли дерева над почорнілим дахом хутора, вітер піднімав у повітря жовте листя. Самотницький нерухомо сидів біля вікна, немов дерев'яний ідол. Зенон зайшов у хату, зупинився і довго дивився на господаря, нарешті, щоби отямити його, гість проказав уголос:

– Як ся маєте, пане Самотницький?

І той раптово, немов сон одігнавши, скочив з місця і промовив:

– Спасибі, що мене відвідав. Я не привітав такого дорогого гостя, адже був у цей час вельми далеко.

– Напевно, десь в далекому минулому? Приємно інколи ті краї думкою провідати.

– Правда, тут гірше, але там, де я був, минуле і сучасне завжди одноманітні: Аделя зі спокійним обличчям, з милою усмішкою бавиться в колі веселих гостей – цей розказує їй, що чув, той – що прочитав, який новий твір вийшов з друку, про відомих письменників, про літературну славу, як крутиться то сюди, то туди Колесо Фортуни, що відбувається у великому світі. І ніхто там про мене не згадав, і Аделя, говорячи то з цим, то з тим, про мене – ні слова.

– Це звичайна річ: час стирає надписи на твердому мармурі, а людську пам'ять легкий вітерець розвіє, мала хмарка затулить.

– І я цього хотів, гадаючи, що в далеких краях нові місцини, живописні краєвиди та випробування змінять мої думки і бажання: побував у степах, бачив чудеса, вдивлявся в тайни природи, – проте хмари і степові вітри не розвіяли, не затулили моїх спогадів.

– Ти не перемінив своїх відчуттів, але, напевно, використовував різні відкриття у тих краях, які раніше не знав. Хотів би і я дещо довідатися з того.

– Які вигоди я мав тут? Бачиш, який я тепер? Коли я потрапив сюди, то віддав перевагу помірному клімату, роздоллю плодючих теренів, розкоші розквітлих садів, привітності і доброти мешканців. Проте через декілька місяців захотілось мені більше пізнати: я перш за все забажав побувати в Умані, побачити чудовий Софіївський сад, прославлений у поезії Трембецького², адже він в моїй уяві постав земним раєм; я мандрував без великих зусиль, і наприкінці травня побачив уже просторі степи України. Знайомлячись із вулицями міста Умані, я згадував про ті страшні звірства, які відбувалися тут в часи нападу гайдамаків. Шукаючи сад, я, довідавшись від тамтешніх мешканців дорогу до нього, пішов туди через високі красиві ворота, помітив ставок, який з двох боків був закритою гористою місцевістю, лісовою гущавиною і виблискував у тиші, мов люстро.

Оглянувши статуй з білого мармуру, що стояли біля води, я пішов правим боком далі, любуючись щоразу новими видами; приємно дивитися на розквітлу весною природу, а понадто, коли її мистецтвом, старанням і зусиллями доводять до ідеалу; там все тепер вабить людське око. Бачив вирубані в диких, зарослих скелях печери, бачив гомінливі криштальні води на

² Трембецький Станіслав (1739–1812) – придворний поет останнього короля Речі Посполитої Станіслава Августа Понятовського. Писав байки, сатири, оди, поеми, панегірики. Автор поеми «Софіївка».

імшистім дикім камінні, бачив у чистих джерелах рибу, яка виблискувала золотом і сріблом. Там луки і пагорби, укриті вабливими барвами, в кущах чути спів солов'їв, бачив там чарівний палац Психеї та дивний острів богині Каліпсо; там зустрінеш все, що тільки може створити уява.

Самотній, блукав я по саду. День був ясний, і все цвіло, немов у раю, тільки мої думки охопила скорбота. Майбутнє і минуле, ніби дві чорні хмари, висіли переді мною і за мною, якесь сумне передчуття уплелось в мої мрії; я бажав бачити тільки терня, вважаючи, що його сотворила природа тільки для того, щоб я зупиняв свій погляд на ньому впродовж усієї мандрівки мого життя.

Сказавши це, Самотницький замовк, і здавалося, знову завмер: знерухоміла його постать, і на обличчі, ніби дерев'янім, не було жодного руху. Зенон, не бачивши ознак життя, позирав на нього з тривогою; якийсь час ще тривала мовчанка, нарешті, немов прокинувшись від летаргійного сну, той почав знову оповідати:

– Засновник Софіївського саду, володіючи велетенськими маєтками, хотів цей сад з його кришталевими водами і квітучими долинами перетворити на пенати грецьких богів; і це сталося серед розлогих степів України, де раніше оку не було за що зачепитися.

Є за декілька миль від Умані і за декілька верст від містечка Теплика ще один сад – Гайнарівський, як назвали його тутешні мешканці. Засновник цього саду, пан Гайнар, поселившись в українських степах, інакше дивився на світ. Не збирався нікого здивувати чарівним виглядом, не піклувався про славу; інші в нього були думки, інша мета.

Наблизившись до тієї місцини, я не помітив жодної живої душі, а в тіні садових дерев всюди панувала тиша, тільки іноді шуміли на вітрі гілки. У вишняку я помітив кілька вуликів, біля яких відпочивав у затінку дерев якийсь чоловік, поряд на траві сидів хлопець: помітивши мене, відразу ж розбудив господаря. Був той уже в літах, худий, смаглявий, проникливим оком з-під густих брів позирав на мене. Наблизившись до нього, я попросив дозволу оглянути сад і познайомитися з місцевістю.

– Мій сад, – сказав він, – нагадує дику лісову гущавину, тут нема нічого, що б могло привабити око.

– Наслідування природи, – відповів я, – значно краще заняття, ніж будь-яка найвитонченіша обробка.

– Про це я зовсім не думаю, в мене інші наміри.

– Набагато більше може бути користі від того, що проголосить Найвища думка, аніж наслідування чого-небудь. Я, вперше відвідавши ці краї, хотів би побачити те, що не зустрінеш в інших місцинах.

Він повів мене вузькими стежками, немов лабіринтом, обабіч були глибокі яруги і ями, береги яких заросли густим верболозом і високою травою; де-не-де вода була вкрита зеленою цвіллю, величезні п'явки снували тут і там, якась мряка висіла над похмурою і дикою просторінню; в повітрі була надзвичайна вільгість, ніби після нежданого дощу, хоча день був спекотний.

– Невже то природа, – спитав я, – додала цим місцинам такий похмурий та дикий вигляд? І яка може бути з того користь?

– В неозорих степах України родюча і щедра земля, але через кліматичні умови часто буває недорід. У цих краях панують вітри і незвичайна спека, сонце випалює не тільки ниви, але і трави в низьких ярах, та так, що немає випасу, і влітку худоба без паші і води. Я працював багато років, копаючи ці ями і рови, саджаючи дерева і кущі, щоби затримати вільгість; і вже багато зробив, вода з мого саду, розливаючись далі, забезпечує потреби околиці і містечка Теплика. Чоловік, який незмінно йде до мети, не тільки землю, але і атмосферу може змінити.

Так оповідаючи, ми вийшли на відкритішу місцевість в другій частині саду і зупинилися біля квадратного ставка, що мав ушир і вздовж біля десяти сажнів, а прозора вода була темно-жовтої барви, наче задимлений топаз.

– Тут формуються мінеральні води, – продовжував розповідь господар, – хоч вони темно-жовтої барви, але прозорі, як найчистіший кришталь, і нема в них тих страшних істот, які можна побачити через збільшувальне скло в кожній краплі звичайної води.

Дізнавшись, що я зібрався до Одеси, господар сказав, що хотів би передати через мене якусь невеличку річ.

– З великою охотою, коли не займе багато місця.

Пан Гайнар покликав до себе хлопця і наказав йому принести чотири маленькі пляшечки і паперові пуделка, згодом повів мене у глиб яру, де у затінку з-під пагорба витікали два чисті струмки, немов дві стрічки з чистого срібла, і за кілька кроків знову ховалися під землю. Спочатку він наповнив дві пляшечки з одного струмка, сипнув якихось порошоків – і вода раптово стала сапфірової барви, згодом з другого струмка наповнив інші дві пляшечки, куди сипнув іншого порошку, вода набрала красивої кармінової барви; потім добре закоркував усі чотири пляшечки і подав мені зі словами:

– Коли будеш в Одесі, познайомишся там з панам Рильцем. То чоловік вельми учений, присвятив своє життя дослідженню таємниць природи. Я посилаю йому дві пляшечки цієї кольорової рідини, а дві з такою ж водою візьми собі. Ця вода дуже корисна і велика у ній таємниця ховається. Проте довідаєшся про це не від мене, а від пана Рильця.

Залишивши українські степи, я помандрував на Поділля, а звідти добрався до Чорного моря, до самої Одеси. Відшукавши пана Рильця, я повідомив йому, що привіз гостинець від Гайнара.

– О-о, ці кольорові води мені вельми потрібні, – втішився він.

Будинок пана Рильця стояв за півверсти від міста, весь оточений акаціями. У кімнаті, де ми розмовляли, було кілька старих стільців, дві старосвітські дубові шафи і два дубові столи; на одному з них лежали якись купки різнобарвного піску, кавалки звапнілих раковин, кістки, скелети якихось риб, гадів, звірів та птахів, малюнки страшних почвар, дивних небачених істот; на другому столі – книги у старій і новій оправі. Пан Рилець сказав:

– Ось це моє самотнє житло; за вікні – краєвид бурхливого моря; я люблю тут іноді слухати шум хвиль, дивитися на ці чорні пінисті вали і на гурти білих майок, що злітають у повітря; я люблю читати поезію наших українських пророків. В мене є книжка Богдана Залеського³, з яким ніхто не зрівняється в легкості і красі вірша; є чудова народна повість Мальчевського «Марія»⁴; є вірші Гоцинського⁵, пісні Падури⁶, повість Костянтина Пйотровського «Юлія Потоцька»⁷, де в страшних, але правдивих малюнках описані козацькі війни. Проте поетів читаю тільки щоби розвіяти печальні думки, а щоденна моя праця – дослідження природи минулого; допомагають мені в цьому купи землі, кістки, скелети, черепи. Кольорова вода, яку ти привіз, мені необхідна. Ось сапфірова – це вода холоду, вона все збирає та стискає; червона вода – вода вогню, вона усе оживляє. Завтра почну випробування, коли тобі цікаво побачити чудеса, приходь до мене, довідаєшся про таємницю вод і чудову їхню міць.

³ *Залеський* Юзеф Богдан (1802–1886) – польськомовний поет-романтик, для якого Україна і її люд стали предметом любові і ностальгії.

⁴ *Мальчевський* Антін (1793–1826) – польськомовний поет-романтик. Походив з Волині. Автор поеми «Марія. Українська повість».

⁵ *Гоцинський* Северин (1801–1876) – польськомовний поет-романтик. Родом з України. Найвидатніший його твір – поема «Канівський замок», в якій описані часи гайдамаччини.

⁶ *Падура* Томаш (1801–1871) – польськомовний та українськомовний поет. Вивчав і використовував у своїй творчості український фольклор.

⁷ *Пйотровський* Константин – польськомовний поет і перекладач. Автор виданого в 1836 р. у Бердичеві збірника віршів.

Потім ми довго ще розмовляли з паном Рильцем про Україну, про Гайнара і його сад і про мої мандри Поділлям. Так розмовляли ми до пізнього вечора.

Наступного дня я застав пана Рильця, коли він працював з кольоровим піском і різними кістками, які трошив, перебирав, відокремлював від них якісь частини та розкладав на столі.

– Солоні хвилі, які розбушувалися колись, – сказав він, – вийшли з високих берегів, залили весь простір земної кулі і залишили водяних істот на вічний спомин у товщі землі, у вапнякових скелях і на високих горах. Учені, зустрічаючи це диво, бачать сліди минулого життя і заглиблюються у таємницю буття, намагаючись витлумачити ці ієрогліфи; час міряють вони тисячоліттями; сягаючи в саму сиву давнину. Але даремні їхні старання: глибинь землі, гори та скелі – це трупи минулих сторіч, холодні і німі, вони не розкажуть їм ні про початок, ні про поступ віків, ні про зміни в житті, ні про кінець свій. Щоби побачити загублений світ, треба воскресити, оживити і дослідити його таємниці, знайти початок і кінець усього. У кожную епоху природа – непрочитана книга; щасливий, хто добре роздивився світ, у якому живе, і воскресить частку минулого.

Згодом пан Рилець підвівся зі стільця, запалив дві свічки, вийняв із шафи скляні слоїки різних форм, порошки поклав на стіл (одні з них були з якимсь металевим блиском, інші – з кришталевим, ще були сірі, чорні, червоні) і сказав мені:

– Тепер будемо досліджувати таємницю та силу кольорових вод, що ти привіз мені від пана Гайнара: побачиш їхню силу, побачиш диво воскресіння істот, які тисячі років лежали непорушно у своїх скелястих могилах; побачиш і тих, кого людське око не помічає, а мікроскопи ледве тільки помічають їхні рух та форму.

Сказавши це, він вийшов за двері і за хвилину повернувся з хлопчиною.

– Це мій слуга, глухий і німий, – пояснив господар. – Загалом, мені саме такий і потрібен: не чує моїх розмов і не розкаже тим, кому це не треба знати; я радий, що знайшов собі такого помічника.

Він наказав хлопцеві наповнити водою наготовлений посуд, а згодом почав досліди. Спочатку поставив на стіл миску, в якій була солоня морська вода і дві запалені свічки; я підступив ближче, щоби краще бачити. Учений сипнув до миски жменю потовченого вапняку, який складався зі скам'янілих раковин та дрібних морських істот. Якийсь час він мовчки вдивлявся у воду, змішану з вапном, потім влив туди декілька крапель сапфірової води – і в мисці неждано заворушилося, заклекотіло; за кілька хвилин він додав туди краплю червоної води і промовив:

– Дивися тепер.

Я побачив живих вустриць і всіляких равликів: вони розкривали і закривали свої шкаралупки; якісь водяні павуки, рибки, маленькі раки і жуки різних кольорів снували туди й сюди.

– І в морі тепер багато що змінилося, – витлумачив він, – риба, вустриці, равлики та інші істоти стали вже не такі, як раніше.

Потім дав знак хлопцеві, щоби замість миски поставив велику мідницю, в якій було трохи води, і влив туди сірої та зеленої рідини, додав якогось тлущу та густої, мов смола, олії, сипнув дві жмені землі і дві жмені товченого вапняку, перемішав усе і капнув туди кілька крапель сапфірової води. У мідниці вирувало, здіймалися і лускали пухирі; газ, прикрій, задушливий, наповнив повітря. Учений додав туди ще декілька крапель червоної води – вибухнув вогонь і почулося сичання. А коли полум'я згасло, я побачив повну мідницю страхітливих гадів; їх очі світилися кривавим блиском. Дивлячись на цих страшних почвар, пан Рилець промовив:

– Це страховища минулого, в них прокинулося життя, з'явилася і отрута смертельна; біда, коли торкнешся їх рукою: окремі з них можуть завдати невиліковних ран, інші вбивають на смерть. Але воскрешати цих монстрів минулого треба заради того, щоби у порівнянні з сучасним поколінням краще пізнати світ новий і старий.

Сказавши це, він поклав на стіл аркуш білого паперу, розсипав на ньому різнобарвний порошок, попірסקав сапфіровою і червоною водою – і на папері, як на хмарі, з'явилися красиві веселки. І раптом звідти злетіли чудесні барвисті мотилі: вони снували у повітрі, а згодом обліпили стіни і вікна і скидалися на дивовижні квіти. Пан Рилець промовив:

– Це краса і оздоба молодого світу. Мотилі чарують, захоплюють око; перли, рубіни і алмази виблискують на крилах; колись у них не було таких красивих кольорів.

Вже біля опівночі за допомогою тих кольорових вод оживляв пан Рилець все нові і нові істоти: серед них я бачив стоногих, стооких, стоголових страховищ, описати їхні жажливі рухи та дивні постаті – річ неможлива.

– Я воскресив, оживив природу допотопних віків, – продовжував далі вчений, – ти бачив морські істоти, бачив отруйних гадів, бачив красивих мотилів. Дивися тепер, у що знову все це перетворилося: замість раковин, плазунів і страшних гадів – земля та кавалки вапняку. Де ж ті золоті, схожі на коштовне каміння мотилі? Тільки пилок залишився по них: те, що пережило свій вік, жити не може; непереможний час владарює над цим світом. Одна, одна тільки Саламандра безсмертна, вона – чистий вогонь, і світло цього вогню вічно світити буде. Але той, хто досліджує природу, повинен воскрешати її хоч на короткий час – ця наука в самотньому моєму житті найприємніша для мене забава. Таким чином я ховаюся від юрби. Проте в мене тут є друзі, з якими я іноді ділюся думками; наступної неділі запрошу їх на вечір, приходь і ти до мене, приємно проведемо час серед гарних людей.

Отак ми розмовляли аж до півночі; і я, пізно повернувшись додому, довго не міг заснути: перед очима стояли гади, живі плазуни та мотилі.

Наступного дня я піднявся рано, поставив на стіл дві пляшечки гайнарівських вод, почав дивитися на їхні живі, чудові кольори, міркуючи про їхню міць, яку не так давно бачив у дії; з приємністю мріяв про тайни, про чудеса, які можна повідомити світу з допомогою цього скарбу. Солодкі мрії опановували мною і в час прогулянки за містом на березі моря. Але ах! Не передбачив я того, що людська мудрість, яка розкриває тайни світу, може закінчитися великою бідою, великими стражданнями.

Прийшла неділя, настав призначений вечір; я поспішив до пана Рильця. Йшов туди пішки; вибило сьому: на темних вулицях подекуди тьмяно світили ліхтарі; небо було погідне, тільки холодний вітер дув з моря. Підходячи до його хати, почув я страшний шум морських хвиль, а у вікнах помітив світло запалених свічок.

Мене зустрів німий лакей і відчинив двері. Тут дивне видовище відкрилося перед очима: п'ятеро гостей високого зросту і пан Рилець стояли коло столу, тримаючи в руках повні келихи, з яких бухав вогонь, при цьому всі разом кричали:

– Хай славиться Саламандра!

Вони вихилили келихи, а мені здалося, що випили чисте полум'я. Побачивши мене, господар промовив:

– Ти спізнився і не випив з нами полум'я на славу Саламандрі, жменя попелу якої – ланка, а воскресіння і життя – безконечний ланцюг.

Сказавши це, він налив келих, підпалив його, і я, вигукнувши «хай славиться Саламандра!», випив, аби не відрізнятись від решти гостей і догодити господарю.

Потім пан Рилець дістав з шафи кольорові води Гайнара, наказав німому хлопцеві наповнити мидницю та інший посуд водою і в присутності своїх гостей знову почав із землі і потовченого вапняку воскрешати раків, гадів, мотилів та інші істоти; коли всі із здивуванням побачили оживі допотопні істоти, він наказав змінити воду, принести листя з дерев і трави.

– Подивимося тепер на сучасність, – промовив він, – одна вода червоного кольору покаже нам найдрібніші істоти краще, ніж найдосконаліші мікроскопи.

Він влив одну краплю в мидницю з морською водою, і там на наших очах з'явилася безліч дивних і страхітливих істот, які на очах починали рости, потім діставав звідти жажливих

почвар, клав на стіл: вони нагадували риб, морських тварин, ящірок і крокодилів. Те ж саме учинив потім з криничною водою – й інші з'явилися монстри. Розклавши на столі листя дерев і траву, він покропив усе червоною водою, і тут з'явився невидимий світ у надзвичайних, фантастичних постатях: крилаті дракони, сфінкси, кентаври і гідри почали кружляти по широкому столу; тривога пронизала серця глядачів.

Ці та інші досліди тривали до самої півночі, а коли пробило другу ночі, ми розійшлися по домівках.

За час мого перебування в Одесі я ще кілька разів відвідував будинок пана Рильця, адже мене бавило його товариство і вчені розмови. Коли перед від'їздом я завітав до нього востаннє, щоби попроситися та подякувати за ласку, він, даючи мені дві пляшечки зі спиртовим настоєм, а дві з олійками та дещо зі своїх порошоків, застеріг:

– В тебе тепер води Гайнара і все, що потрібне для дослідження природи – воскресай же минуле, викликай з могил померлі істоти; вивчай тайни всіх минулих сторіч і теперішнього світу, – і всюди побачиш чудеса, які іншим і не снилися; побачиш руку Творця, але не переступай межі, не досліджуй дух, адже тут потрібно вищу силу, тут потрібна прозорливість. Не забувай, що ти людина, не віддаляйся від свого тіла без волі Того, хто тебе з ним з'єднав, і оком своєї душі не вдивляйся в іншу душу.

Зеноне! Я не послухався, залишив без уваги ці перестороги, зробив інакше; той скарб, який маю, ту міць кольорових вод я використовував на інше; я забув про минуле і про майбутнє, хотів уже сьогодні бути в раю у цьому житті, на цій землі хотів бачити Духа в образі ангела. Я запізнався з Аделею, вона стала для моєї душі тим богом, тим ідеалом, якого я шукав на цьому світі. Блукаючи степами і дикими скелями на березі Тетерева, думав я про неї, про неї мріяв; душа моя без неї спокійною бути не може, я відділився від тіла, забув про своє тіло, забув і про земне життя, – загубив себе. Зеноне, в далекій стороні, коли хто з моїх давніх знайомих питає про мене, скажи, що живе, але життя його страхотливе. Але і сам я хутко залишу цей край, покину це чуже тіло де-небудь на чужій землі.

Самотницький замовк. Зенон поглянув на нього з жалем у серці; не міг нагадати йому про надію, адже його надія згасла назавжди; пообіцяв тільки виконати його прохання. І Самотницький знову подався у мандри.

Дерев'яний Дідок і жінка-комаха

Сонце вже сховалося на заході, небо було чисте, повітря тихе, в лісі лунали милозвучні і дикі співи пташок; наближалась пора нічлігу, і я поспішав якнайшвидше залишити терен лісів. Вийшовши у поле, помічаю на пагорбі привабливий шляхетський будинок, на урожайних нивах доспівало золоте колосся, і велика череда корів, мукаючи, поверталася з паші. Знаючи щиро поліську гостинність, повернув туди на спочинок після цілоденної мандрівки.

Бачу чоловіка, що повертається з поля, вже літнього, із засмаглим обличчям, у капоті з сірого домотканого сукна, голова сива, на обличчі спокій і бадьорість.

Здогадавшись, що це господар, вітаюся і благаю, щоб був ласкавий дозволити відпочити з дороги до наступного дня.

– Прошу, прошу, – щиро відповідає він. – Тепер день довгий, можна, не поспішаючи, багато пройти. Пан Біг, напевно, направив у Полоцьк, відсіль ще сорок верст дороги через пустки і піщані сосняки. Одному, а ще пішки, і тяжко, і недобре йти темною ніччю.

Коли підходили до хати, два великі собаки зустріли нас на обійсті і насторожено зиркали на мене.

– Не лякайся, – каже господар, – чоловіка вони не зачеплять, але диких звірів близько не підпустять і худобі найкращі вартові, в нашому господарстві такі собаки вельми потрібні: безліч вовків і ведмедів не раз нападали на сусідські обори.

Він завів мене до світлиці, де були стіл, стільці та інші речі своєї роботи з берези, прості, але зручні. На стінах висіли ікони. А на шафі у кутку я помітив якусь дерев'яну голову, що була носом і лисиною схожа на Сократа; обличчя мав поколоте, пошарпане і подекуди обсмалене.

З городу прийшла господиня, оточена дітьми; старша дочка, яка звалася Анеля, мала чорне волосся, струнку постать, живий погляд; природа її наділила так щедро, що жодні прикраси і шовки до її вроди нічого б додати не змогли. З великою приємністю дивився я на цю щасливу сім'ю.

– Ти з нашого повіту чи здалека прийшов? – спиталася господиня.

– Мені з дитинства знайомі околиці Полоцька, але, шукаючи долі, я прожив багато років далеко, тепер відвідаю ці краї. О! Які великі зміни бачу, тільки гори і ліси зберегли свій давній вигляд.

– А як давно залишив рідний край?

– Вже тому вісімнадцятий рік.

Господар, зиркнувши на мене, сказав:

– Здається, що я тебе колись бачив тут, але прізвище не можу згадати.

Я назвав йому прізвище, він з радістю схопив мене за руку і сказав:

– Я Зборовський, ми були колись шкільними товаришами.

І тут пішла довга розмова про щасливе минуле, про юних товаришів і вчителів полоцьких шкіл, про знайомих, хто і коли покинув рідний край.

Згодом пан Зборовський зняв з шафи дерев'яний бюст і сказав:

– А чи цього Дідка пам'ятаєш? Давніше він краще виглядав, коли, висунувшись з-за стіни через вузьке віконце, давав нам поради і перестороги. А тепер можеш бачити з його обличчя, скільки він мусів витерпіти, поки потрапив сюди до мене. Він для мене дорога пам'ятка. Дивлячись на нього, я згадую ті мудрі перестороги і повторюю їх своїм дітям. Мій маленький синок добре знає, що дозволяє і що забороняє Дерев'яний Дідок.

– О! Цей Дідок мусив пережити неабиякі злигодні після того, як розпрощався з монастирським дахом. Жорстоко його світ привітав: голова просвердлена, очі виколоті, вуса обсмалені. Люди не люблять правди, але, напевно, він, мандруючи світом, голосу не подавав і нікого не ображав доріканнями. Людям важко догодити, може, покутував за те, що мовчав. Розкажу

про його мандри і про інші дивні випадки, про які чув від осіб, що живуть з нами по сусідству. А зараз подорожньому слід перекусити.

Зібрали стіл, подали горілку і закуску. Анеля дістала з полиці спілу малину, яку збрала в саду, і чудові яблука. Коли привітний господар частував і припрошував мене вечеряти, відкрилися двері, спираючись на палицю, увійшов якийсь старигань. Був то колись огрядний і міцний чоловік, але тягар років згорбив його високу постать.

– Як ся маєте, пані ротмістре? В добрий час приходите. Рекомендую вам милого гостя, мого колишнього шкільного колегу, який далеко десь мандрував і тепер через багато років відвідав свою вітчизну.

Незабаром вже і самовар принесли, налили чаю.

– Слухай тепер, – сказав пан Зборовський мені, – розкажу тобі про дивні випадки з Дерев'яним Дідком.

Діти, хоч, може, не раз чули цю розповідь, з цікавістю обсіли батька.

ЩО ТРАПИЛОСЯ З ДЕРЕВ'ЯНИМ ДІДКОМ

Коли єзуїтські будівлі у Полоцьку, перебудовували згідно нового розпорядження⁸, то викинули разом із різним непотребом і цього бідного Дідка. Засипаний вапном і битою цеглою, лежав він на підвір'ї, колір волосся і обличчя його вже змінився від дощів і спеки; робітники, найняті розчищати ту місцину, викопали його з-під сміття і принесли до свого господаря-купця, гадаючи, що, може, він на що-небудь йому придасться. Купець задумано поглянув на Дідка і вирішивши, що це, напевно, бюст якогось великого чоловіка, покликав до себе фактора⁹, жида Залмана, та поцікавився, що значить цей Дерев'яний бюст. Може, він має риси князя або якого давнього мислителя.

– Знаю добре, – усміхаючись, сказав Залман, – що не князь це, ані мудрець, але ця голова, коли виглядала з-за муру, то говорила, і кажуть, що іноді вельми розумно, я це й сам бачив.

– Говорила? Що за лихо! Дерев'яна голова! Напевно, то якісь чари?

– А може, і чари. Навіщо вона вам? Віддайте мені, я за неї заплачу.

– Хочеш, як бачу, мене обдурити. Дурниці мелеш. Дерев'яна голова говорила! Бути цього не може.

І тут до розмови жида з купцем втрутився хтось, вбраний за новою модою, може, який урядовець або вчитель, і, дивлячись на Дерев'яного Дідка, сказав:

– Це голова грецького філософа Сократа, я читав про нього і бачив його портрет, схожий на це обличчя. Він багато страждань прийняв від своєї дружини Ксантипи і за правду, яку говорив світу, зазнав горя.

Купець, радіючи, що знайшов такий скарб – бюст великого Сократа, про розум якого колись чув, одігнав жида від Дідка і вирішив мати його у своєму сільському будинку, адже його дружина Євфимія була схожа на Ксантипу.

Вже через кілька днів Дерев'яний Дідок з купцем переїхали у село за декілька десятків верст від Полоцька, господар вніс його в будинок і з гордістю пояснив дружині, що це бюст славного грецького мудреця.

Євфимія глянула на Дідка скося:

– Це страховище дерев'яне бородою і носом схоже на тебе. Чи варто було волочити його з собою?

Марно чоловік переконував, що це великий раритет, нещасний Дідок мусив бути викинутий з будинку і ночувати під голим небом. Але, на щастя, прийшов приятель сусід і заспокоїв

⁸ У 1820 р. царський уряд заборонив діяльність єзуїтів у Росії.

⁹ Фактор – посередник, від лат. factor – той, хто виконує.

Єфимію, довівши їй, що це обличчя нічого огидного в собі не має, можливо, це бюст якогось відлюдника або ченця, який колись жив побожно, а тому і заслужив пошану.

Євфимія нарешті згодилася залишити в хаті Дідка, проте не раз плювала на нього, називаючи страховищем, і завжди зиркала лютим оком. Господар розтлумачив своєму приятелю, що це бюст знаменитого мислителя Сократа, і його помістили на стіні між двох вікон.

Вночі, коли всі спали, і ще не проспівав півень, Євфимія з криком схопилася з ліжка, розбудила чоловіка, щоб швидше запалив вогонь, бо той Дерев'яний Дідок наполохав її, і вона вся дрижала з переляку. Чоловік підхопився, здивований, і запалив світло.

– Цей дерев'яний дід, – сказала Євфимія, – всю ніч снівся мені зі страхітливим виглядом, я утікала від нього через дикі ліси і болота, а він гнався за мною зі смолоскипом і хотів мене скинути в якусь огненну прірву. Коли я прокинулася, тремтячи від страху, то побачила його у місячному світлі на стіні. Його очі виблискували

і люто зирали на мене. Ах! Зглянься, винеси це страховище геть.

Чоловік, пригадавши те, що колись йому жид розказав, подумав собі: «А може, і правда, що в ньому сховані якісь чари?» Проте нічого про це своїй дружині не кажучи, узяв Дідка зі стіни, заніс до пекарні, поставив на піч, а Євфимії сказав, що усе це примарилося їй. Однак світло горіло всю ніч, і Євфимія заснула спокійно тільки перед світанком.

А Дідок, забутий у пекарні на печі, через кілька тижнів почорнів від диму, який там щодня курився попід стелею цілою хмарою. За якийсь час купцеві дівчата з того села зняли Дідка з печі, щоб наполохати парубків, які увечері мали йти спати на сіно. Випередивши їх, дівчата поспішили до обори, обкрутивши простирадлом сніп соломи, з якого зверху стирчала голова Дідка. Вони хотіли його поставити, немов пугало, біля стіни, але тут несподівано пролунав дивний гуркіт, і очі Дідка засвітилися вогнем. Дівчати з криком розбіглися, деякі попадали, втративши свідомість, по дорозі, інші заскочили до хати бліді, ледь живі. Парубки, довідавшись про цю пригоду, побігли рятувати зомлілих і ледве повернули їх до життя. Сніп і Дідка знайшли під стіною. Євфимія кричала, що в ньому сидить диявол, господар та інші чоловіки доводили, що дівчатам все це примарилося, бо ж вони страхополохи. Проте Дідок вже не повернувся в будинок, а залишився лежати у хліві на вологій землі.

Розійшлася звістка про цю пригоду по всій околиці. Корчмар Усвойський, що жив за п'ять верст від купця, почувши розповіді про Дерев'яного Дідка, не давав їм віри. Прослуживши років п'ятнадцять лакеєм у одного пана, він прочитав декілька романів, перекладених з французької мови, і вже всі незвичайні випадки були йому зрозумілі, чудеса і чари він називав дурницями. Але ж захотівши побачити Дерев'яного Дідка, приїхав до купця, пішли вони до хліва і знайшли ту голову, що валялася в темному кутку. Поверхня її почала вже пліснявіти від вологи, господар пояснив йому, що це голова Сократа, який говорив світу правду і якого ненавиділа дружина. Усвойський і сам не раз чув, як розповідали про цього знаменитого грецького філософа, і благав купця, щоб віддав йому Дідка, обіцяючи віддячити горілкою або чим іншим; купець згодився, бо знав, що його дружина ніколи з головою нещасливого мудреця не змириться.

Усвойський привіз його в свій шинок, поставив у кутку на лаві за довгим столом і кожному, хто приходив до нього випити чарку горілки, з гордістю демонстрував Дерев'яного Дідка, доводячи, що з вигляду він копія мислителя Сократа, який мучився і помер за правду.

Минуло кілька тижнів. На свята зібралось в шинку багато селян і лакеїв з панського маєтку. Після заходу сонця, вже при сутінках, п'яним парубкам заманулося пожартувати з Усвойського. І от, коли шинкар на якийсь час вийшов з шинку, вони узяли того Дідка, просвердлили зверху у двох місцях голову, налили туди води і прокололи очі шилом; водяні краплі, наче сльози, побігли по обличчю, і заплаканого Дідка знову поставили в кутку за столом.

Ледве Усвойський зайшов до шинку, вони стали показувати на Дідка:

– Дивися, твій Сократ плаче, мабуть, не даєш йому горілки або образив чимось.

Коли шинкар здивовано глянув на Дідка, на дворі собаки, задерши морди, почали вити, ревіла худоба в оборі, кури, вискочивши з курника, з криком бігали по двору, вітер шумів над шинком, всіх охопила велика тривога, всі враз потверезіли і стали молитися. Я чув також, що, коли ці бешкетники повернулися у двір, пан невідомо з якої причини був роз'юшений і наказав за те, що довго гуляли у шинку, покарати їх батогами.

Усвойський, обстеживши Дідка, розповів усім про цей випадок, благаючи не чинити йому жодної шкоди. Минуло кілька місяців, все забулося, і сам шинкар, приймаючи у себе сусідів і родичів, ще й добряче підвипивши і забувши про все, казав до Дерев'яного Дідка:

– Ти горілки з нами не п'єш, викури хоч сигару, мені її подарував заїжджий пан, тобі не пошкодую.

Та щойно тільки запхав запалену сигару Дідку в губи, як збіглися сусіди і стали кричати, що стріха у шинку горить. Протверезів шинкар, вибігли гості, зібрався люд, розібрали покрівлю і ледве вберегли шинок.

Усвойський тримав цю пригоду в таємниці і думав, як би то позбутися Дідка, але боявся обійтися з ним грубо – кинути у вогонь або у воду, бо вже переконався, як він карає за образу. Чекав тільки випадку, коли буде хто мати бажання його придбати, але тим часом тримав його вже не в кутку за столом, а завжди закритого в шафі.

Там таки неподалік за лісом жив пан Хапацький, який мав чимало підданих селян, був якийсь час асесором, а потім підсудком, вчився колись у школах, і так вивчився, що не вірив ні в що і зі всього насміхався. Одного разу він провідав шинкаря, з яким здавен мав комерційний інтерес, бо завдяки йому збував і купував коней. Усвойський, бажаючи збути з рук Дерев'яного Дідка, дістав його з шафи і, ставлячи на столі, сказав:

– Дивися, пане суддя, який я маю раритет. Ану лиш здогадайся, на кого це обличчя схоже?

Хапацький, подивившись, стенив плечима:

– Якийсь мужик – лисий та бородатий.

– Ні, пане суддя, це не мужик, це бюст великого колись мислителя Сократа. Великі секрети ще й тепер ховаються у цій голові. Знаю пана давно і лише на знак моєї пошани і прихильності можу цей раритет відступити вам, – і детально розказав про все, що трапилося у купця і в його шинку.

Хапацький сміявся до сліз, слухаючи ці пригоди, і чудувався з людської простоти й дурості. Потім дістав з кишені табакерку.

– Ну, Дідочку, – каже, – ти нагнівався за сигару, а я тебе пригощу доброю табакою.

Так приказуючи, засипав у ніс Дідкові щипку табаки.

– Що ви робите, пане суддя? Боже сохрани, щоб з цього не було чого лихого!

– Не бійся, він за це не розгнівається: це ж голова, як ти кажеш, знаменитого мислителя Сократа, а мудрі голови люблять тютюн, бо це помагає їхнім думкам.

Усвойський перехрестився і потай помолився, боячись, щоб не сталося чого-небудь у його шинку.

– Не бійся, у мене Дідок не буде сваволити, адже я і сам не менше знаю за Сократа. Ну, попрощайся з ним, пане Усвойський.

По тих словах він сів у бричку, поклав Дідка на коліна, шмагонув коня і зник за гаєм, а шинкар ще довго стояв і дивився йому услід.

Це було години за півтора після полудня. Маєток пана Хапацького за лісом, від шинку не більше ніж чотири версти, але – дивна річ! – кінь біг і біг, минав пагорби і ліси, пан бачив весь час незнайомі краєвиди, проїжджав повз села, маєтки і поля, проте ніде не міг побачити свого маєтку, зустрічав подорожніх, хотів у них довідатися, куди заїхав, але кінь так швидко біг, що неможливо було перемовитися ні з ким хоч словом.

Сонце сховалося за гори, вже вечір, дорогу закутали сірі сутінки, кінь весь у піні йшов уже тихою ступою. Хапацький думав тільки про те, аби потрапити у якесь село, переночувати там і допитатися дороги. Тут раптово чорна хмара покрила небо, ніч зробилася така темна, що за крок хоч в око стрель, до того ж і дощ полив, нещасний подорожній не знав, що чекати, як тут при світлі блискавки побачив біля дороги маленьку будову. Було це кладовище і відвіку там стояла дерев'яна капличка. Хапацький звернув з дороги, щоб сховатися від грози. У затишному місці за стіною поставив коня, сам зайшов до каплички і став чекати у кутку поки мине буря. Згодом дістав з кишені табакерку і тільки відкрив її, як у світлі раптової блискавки побачив над табакеркою якусь велику суху руку, яка саме наготовилася узяти щипку тютюну. Злякався пан, випустив з рук табакерку, вибіг за двері і, не звертаючи увагу на дощ і вітер, побіг полем, сам не знаючи куди. Щастя, що незабаром ті хмари розійшлися, і він, побачивши неподалік на пагорбі село, поспішив туди і зустрів селян, що йшли з косами на луг. Від них довідався, що він поблизу волинського повіту за декілька десятків верст від свого будинку. В гурті косарів прийшов на кладовище, знайшов коня і бричку на місці, а табакерку в капличці на землі, проте Дідка там не було, і пан не пам'ятав, де і як його загубив. За кілька днів пан Хапацький повернувся додому і з того часу дуже добре запам'ятав, що є речі незрозумілі і йому, хоч він знав не менше Сократа.

Цілий рік про Дідка ходили дивні чутки. Казали, що якийсь пілігрим, носячи його в руках, з'являвся у деяких селах, учив людей благодійності, нагадував, щоб вони берегли давні звичаї і традиції своїх предків, щоб не відступали від правдивої віри. Слухняних і побожних людей він благословляв, від аморальних і відступників утікав.

Інші розповідали, що перед заходом сонця стався якийсь дивний випадок, свідком якого були пастухи та орачі. Якась красива жінка у білих шатах, схожа на янгола, дивовижними вінками прикрашала на лузі голову тому Дідкові, і коли цікаві люди схотіли підійти ближче, то жінка, мовби дух який, віддалялася від них – ні рівчаки, ні густі кущі її не зупиняли, вона, наблизившись до озера, немов біла хмарка, випростовувалася над чистою водою і зникала.

Тепер розкажу, яким чином після тривалих мандрів цей Дерев'яний Дідок потрапив нарешті до мене. Знаєш добре наше Полісся, за будь-якого неврожаю один тільки льон найчастіше може задовольнити наші потреби, коли Пан Біг благословляє наша поле. Дварішнього року було в мене багато цього товару, купці, придбавши його, везуть потім Двіною на кораблях до Риги. Отож я з цим інтересом приїхав до купця, щоб збути йому свій товар. А то був саме той купець, про якого я розповідав перед тим. Як пригадуєте, він спекався голови Дідка, віддавши її корчмареві.

Але що я бачу, завітавши до них? У хаті страшний рейвах, дружина Євфимія з великого гніву ледве будинок не розтрясла, кленучи свого чоловіка: привіз, мовляв, чаклунське страхо-вище, яке вже їй у печінках сидить. Купець тільки годину тому як повернувся додому і присягався, що Богу душу винен і нічого не знає. А тим часом голова мислителя Сократа невідомо як з'явилася жінці за вікном і тепер лежить за стіною. Ото вивів він мене з хати, показав того Дідка і став благати, щоб я обов'язково забрав його. Я поклав його у карету, поговорив з купцем про льон і повернувся додому.

А незабаром я дізнався, що Євфимія, яка постійно сварилася зі своїм чоловіком, так його сприкрила, що вирішила покинути, а може, мала ще й приятеля, який її до цього підбивав. І от, коли чоловік був у від'їзді, вона зібрала усе найцінніше і вже, було, намірилася тікати, коли неждано глянула у вікно і побачила дерев'яну голову того Дідка, що невідь-звідки і яким чином з'явилася за вікном. Євфимія закричала від страху і зомліла. Почули в другій кімнаті родичі, прибігли на рятунок, ледве її очунали, скинули Дідка з вікна, щоб він другий раз не потрапив їй на очі. А тут і купець приїхав. Так що той Дідок не дав жінці від чоловіка утекти.

Вже другий рік маю в себе цього Дідка, і, Богу дякувати, все йде щасливо, ціную його як найдорожчу пам'ятку.

Коли пан Зборовський закінчив розповідь, обізвався ротмістр:

– А я, бувалий чоловік, розкажу історію про жінку-комаху і про Дідка... Ви щойно оповідали, що якась жінка оздобляла його квітками. То вона вже відпокутувала за свої гріхи. Розкажу, що від інших чув, а чи це правда, не мій клопіт.

ЖІНКА-КОМАХА

У давнину жила в наших краях багата пані. Я не пам'ятаю її прізвища, але це не має значення. Так от ця пані глумилася зі своїх підданих і лакеїв, забула про віру і християнські обов'язки, їй здавалося, що людина – це її власність так само, як і кожна річ, і що вона має право чинити з людьми що заманеться.

Вона грабувала бідних селян, весь плід мозольної їх праці спускала на розкоші. А люди тим часом гинули з голоду. Вона ходила в дорогому єдwabі і алмазах, а її піддані не мали чим накритися від холоду і вітру. Коли хто заборгував – кара була нещадна, та вона часто і без вини жорстоко карала. Так живучи, ця злостива жінка помітила, що вона вже в літах, а сумління шепотіло їй, що закінчиться колись жорстоке панування, та й здоров'я почало занепадати. Побачивши свою близьку кончину, вона перемінила свої звички, зробилася побожною і милосердною, давала милостиню жебракам, відписала якісь гроші на монастир у Полоцьку, лише б молилися скрізь, щоб Бог дав їй здоров'я і дозволив довше жити на світі. Задзвонили у всіх церквах, зібрався люд, оголосили про це з амвону, полетіли в небо молитви побожних людей і звістки про священні жертви.

Полагіднівши від молитов вірних, Бог зглянувся над грішницею, дозволив довше жити на цій землі і чекав покаєння.

Пані прожила років сто, та не тільки не змінилася на краще, але гнів і жорстокість ще й вирости у її серці. Отже велика частина її підданих, залишивши свої хати, поневірялася світом у пошуках харчів, лакеї розбігалися, кленучи свою пані. Сусіди її ненавиділи, ніхто не провідував, ніхто з нею не зустрічався і навіть не пробував наблизитися до її житла. А гнів нищив її тіло, сушив від злості, і постать її з дня на день маліла.

Живучи довго отак у забутті, вона так зсохла, що скидалася на хворого карлика, а згодом на немовля, худнучи усе дужче. Нарешті перемінилася в якусь дивну комаху, з обох боків вирости у неї довгі прозорі крила. Проте лютя і далі горіла у її серці.

Минуло багато років. Та грішна жінка жила, перетворена на якусь крилату почвару, а хто проходив повз її житло, бачив, як вона вилітала звідти зі страхітливим криком і проганяла переляканого перехожого, літаючи в нього над головою.

Приїхавши здалеку, новий дідич почав господарювати в тому маєтку, а коли сусіди розказали йому про напади страшної комахи, наказав повідчиняти усі вікна, обкурити димом кімнати, і марно та почвара, зі страхітливим писком і криком кидаючись в очі, жахала людей. Переможена димом, вона мусила відлетіти в сад і сховатися між дерев. Але злість кипіла в її серці, і вона хотіла будь-що вигнати нового господаря з будинку.

Лакеї дідича розповідали, що опівночі чути галас і якийсь писк під підлогою і по кутах, іноді з'являються страшні видіння і якісь істоти, схожі на жаб і жуків з чорними котячими головами і блискучими, як іскри, очима; коли хто підійде, вони вмент зникають у шпарах. А що це мусили бути злі духи, вони радили панові запросити священика і посвятити будинок. Пан сміявся і говорив, що то все їм ввижається через їхні забобони, адже досі він нічого такого не бачив.

Через декілька днів опівдні небо було погідне. Дідич відкрив вікна і сидів один, задумавшись, у кімнаті. Тут залітає комаха, кружляє кімнатами, в писклявому її голосі чути страшні прокльони і анафему. Вона сіла перед паном на столі – він помітив мовби жіночу постать, ноги і руки сухі, схожі на бджолині, і сама тонка. Тут вона злітає зі столу, кружляє навколо його голови і вже хоче забитися в його волосся. Він же, накривши голову хусткою і відмахуючись, як

від бджоли, вибіг наляканий з будинку і наказав лакеям прогнати ту страшну почвару димом та зачинити вікна.

Минуло кілька днів. Коли пан читав у саду під липою роман, знову з'явилася та комаха і бризнула краплю якоїсь отрути, що пропалалила сторінки і панську сорочку. Комаха, в'ючись над головою, лаяла і кляла його писклявим людським голосом.

Весь дрижачи з переляку, пан ускочив до кімнати і став думати, як позбутися цього страхіття. При кожній зручній нагоді комаха мстила йому. Одного разу, коли пан верхи об'їжджав свої поля, вона, літаючи поряд, пронизливим криком злякала коня, який з копита полетів через рови і пагорби і скинув господаря. І той лежав скривавлений, не дихаючи, поки не підбігли орачі. Вони принесли пана додому, і лікар ледве вирятував його від смерті.

По всій околиці розійшлися ці чутки, тільки і говорили що про злу жінку, яка перетворилася на страшну комаху. Всі сусіди шкодували пана, але ніхто з них не провідав хворого, бо боялися наблизитися до його маєтку.

Коли пан очунав і думав, як позбутися проклятої комахи і злих духів, з якими вона зійшлася, то згадав раду своїх лакеїв і дозволив запросити священика та посвятити будинок. Так після заходу сонця, коли комаха, сховавшись у траві, спала, він наказав запрягти коней і вночі поїхав до Полоцька.

Коли прийшов до монастиря і розказав, що з ним лучилося, всі вжахнулися. Священик сказав:

– Це, напевно, злі духи і якась чарівниця, яка зовсім відреклася Бога.

З самого ранку пан зі священиком, не боячись нападу комахи, вирушили додому.

Прибули до маєтку. Священик, прочитавши молитви, почав кропити святою водою кімнати. Страх згадати, що там робилося. Із страшним писком і сиканням зі всіх кутків посипалися страховища: мотилі, в яких замість крил вирости з боків вогненні язики; товсті черви, що дихали димом, пухирями піднімалися вгору; галасливі цвіркуни і крилаті гади літали над підлогою.

– Це гріхи чарівниці, – сказав священик і наказів відчинити вікна.

Страхітливі потвори, зойкаючи і скиглячи, відлітали і зникали в повітрі.

Коли свяченою водою визволили будинок від страховищ, пан завів священика у сад, звідки вилетіла та шкочлива комаха. Там, коли священик відмовляв святі молитви, з куштів агrestу обізвався писклявий голос, в якому чулися прокльони і різні блюзнірства, а згодом нарікання, стогін і плач. Зібрався весь двір подивитися на це диво, священик, кроплячи свяченою водою чагарник, наказав їй вилетіти звідти і сісти на липовій гілці. Вона вмить стрілою вилетіла і сіла на липовім листі. Усіх вразив її вигляд: адже в тій комасі легко можна було розпізнати жіночу постать з крильцями. Священик зняв її з листя, посадив до скляного слоїка і заніс до кімнати.

Вже без страху розглядали усі зблизька цю маленьку почвару: довге волосся спадало з голівки, що була не більша за звичайну горошинку; іскринками блищали ковтки на вухах і щось рожевіло на шиї, мов ланцюжок намист; жовта шовкова сукня була підперезана поясом такого самого кольору; бліде обличчя щохвилини шулилося від гніву.

Наступного дня пані комаха зі священиком приїхали до Полоцька. Бачили це диво усі в монастирі, і люди юрбами приходили подивитися на нечувані чудеса.

Кидали їй їжу в скляний слоїк, але комаха сиділа мовчки і не куштувала нічого; увесь час була німою, тільки видно було її гнів і неспокій.

– Треба тепер подумати про її душу, – сказав священик і поніс її в слоїку в безвітряний куток монастиря, де був довгий коридор. Там з ніші в стіні зиркав, немов з віконця, дерев'яний бюст філософа Сократа. Священик поклав жінку-комаху на голову філософа і перед багатьма глядачами читав їй молитви і говорив проповіді. Але що робилося з головою Сократа! Страх згадати! Вона в той час була схожа на запалену бомбу, кидалася сюди-туди; сплотніли всі,

хто близько стояв. Боячись, щоб вона не розкололася і не зробила шкоду присутнім, священник безупину читав молитви і повчав про милість Божу і прихильність до ближнього.

Щовечора відбувалися такі відправи для цієї комахи. І вона дивно виглядала з тою нещасливою Сократовою головою. Страх опановував кожного, хто тільки минав цей коридор. Дерев'яний бюст, від якого раніше чули стільки порад мудрих і побожних, тепер кляв і лаяв, не розбираючи, геть усіх. Школярі боялися підійти до Дерев'яного Дідка, бо ж став уже він їм не доброзичливим учителем, а запеклим ворогом.

Ці науки і молитви тривали декілька місяців. Нарешті потрапила іскра віри і милосердя до серця тієї жінки-комахи, і дерев'яний бюст угомонився та полагіднів. І вже з вуст комахи злітали слова, повні страху Божого і милосердя до ближнього. З'явилася вона одного разу священнику у привабливому вигляді, схожа на ангела – німб довкола чарівного обличчя, сукня біліша від снігу. Вона подякувала за молитви, науку і турботу заради неї і в млі ока зникла. Священик став на коліна перед вітварем і дякував небу за навернення і порятунок тієї душі.

– Цікаву річ розповів пан ротмістр, – сказав господар. – Про таку пригоду з Дідком, коли голова мудреця стала пристановищем бідної грішниці, я ще не чув.

До пізнього вечора говорили ми про минулі часи, про шкільних товаришів, про знайомих – живих і тих, що вже спочивають в могилах. В розмови наші незмінно запліталися печаль і надія. Нарешті пан ротмістр узяв свою палицю і шапку та хотів йти додому, але господар залишив його ночувати. Згасили вогонь, і я, геть натомлений пішою мандрівкою, міцно заснув.

Наступного дня ввечері, коли вся сім'я знову зібралася разом, господар запитав у пана ротмістра, чи не пам'ятає він ще яку-небудь стару оповідь про Дерев'яного Дідка.

– Коли був я ще студентом у Полоцьку, – сказав пан ротмістр, – я любив слухати різні історії. Мій господар довго служив при монастирях єзуїтів і часто розповідав незвичайні історії, які сам чув від інших. Це були пророцтва Дерев'яного Дідка окремим школярам. Ось кілька історій.

Школяр Люцефуга

Колись в Полоцьку був надзвичайно лінивий до навчання школяр. Він часто утікав з колегії і волочився бозна-де, поки не вертався до хати. Батько цього учня був чоловік небагатий і хотів якщо не маєтками, то принаймні науками збагатити свою дитину. Він знову відвозив сина до школи, ба навіть наймав вартового, аби пильнував його. І той, бідолаха, мусив студіювати під наглядом. Природа нагородила його здібностями, і він міг би бути найкращим учнем, але був першим тільки в збитках.

В останні дні липня в полоцьких школах починалися вакації. Школярі, перш ніж розїхатися по хатах, гуртом приходили поговорити з Дерев'яним Дідком. Кожен запитував у нього про своє. Одні хотіли знати, що думають учителі про їхні успіхи, інші – чи переведуть їх після вакацій у вищий клас, чи нагородять їх книжкою з образками за успіхи в науках.

В гурті цих учнів був і той недбалий школяр.

– Скажи, Дідику, – спитав він, – які мої успіхи і чи переведуть мене в наступний клас?

Дідок відізався сумним голосом, схожим до гуркоту з далекої хмари:

– О! Люцефуга! Люцефуга! Ти як набридлий прусак, що ховається від денного світла під підлогою у темній щілині; засмучуючи батьків і вчителів, ти і не думаєш виправлятися. Світло наук і чесність – це провідники на шляхах життя, без цього ліхтаря ти бродитимеш серед темряви і ніколи не допливеш до Порту Спокою душі і щастя.

Всі школярі, що стояли поруч, зі сміхом голосно повторювали: «Люцефуга! Люцефуга!» – і відтепер він не мав серед товаришів іншого прізвиська, окрім того, яке отримав від Дерев'яного Дідка.

Розгніваний, він залишив своїх друзів і, біжачи темним монастирським коридором, бурмотів собі:

– Порожня дерев'яна голова меле нісенітницю, обзиває дурними прізвиськами, щоб тільки посміятися. О! Коли б я мав камінь у кишені, то одним махом розтросив би його лису голову!

Як і раніше, бавився він з приятелями, а коли йому нагадували пророцтво Дідка і називали Люцефугою, говорив:

– Не науки дають чоловіку щастя, а фортуна; багато хто не прів над книжками, а живе у розкошах. Жити так, як хочеш, нічого собі не забороняючи, – ось про що я мрію.

Минуло чотири роки. Батьки його померли, і Люцефуга вилетів у світ, як метелик у пошуках утіх і веселощів; він перелітав з квітки на квітку, збираючи тільки отруту; зустрів багато схожих до себе люцефугів і з радістю побратався з ними. Усе прикрішим і прикрішим було йому денне світло, він заплющував очі, спав цілий день, а вночі зі своїми приятелями грав у карти, а ті спритно звільняли його кишені від грошей і поволі доводили Люцефугу до злиднів. Вибрався він нарешті в світ, у велике місто. Там швидко знайшов знайомства і став учащати на різні забави, які вабили молодь. Там бувала і панна Аврелія, худа, тонка, бліда, порожня і легковажна, бо піклувалася тільки про те, щоб бути легкою, зграбною, майже безтілесною і вітром літати в салонах. Довгі безсонні ночі її минали на балах і гулянках. Вставала вона з постелі, коли сонце хилилося до вечора.

Зустрів Люцефуга її на якомусь балі і узяв на око, понадто, що панна Аврелія мала власне село і великі гроші. Маєток і гроші – речі, звичайно, потрібні. Одного разу на світанку повернувся він додому, закрив вікна, але не міг заснути: Аврелія стояла в очах. О! Коли б він мав таку дружину, був би найщасливішим з людей, вічна любов і згода панували б між ними. А до того ж – маєток і гроші. І він вирішив що б там не було повідомити її про свою любов і просити її руки.

Люцефуга добився свого, одружився з Аврелею. Любов і згода були між ними уся осінь і зиму. Час весело летів у театрах і на концертах, їздили на бали і самі приймали гостей. Він

за своїм звичаєм грав у карти до самого світанку, а вона чарувала молодь легкістю в танцях, живим своїм характером і веселими розмовами.

Весною вони приїхали у село, щоб вечорами прогулюватися під ясним небом, відпочивати у затінку лип і слухати солов'їного співу. Але, ах! Тією весною спіткали Люцефугу найбільші страждання і луснули всі його надії.

Увечері, перед заходом сонця, вийшли вони прогулятися у полі. Небо було погідне, повітря тихе. Прогулюючись недалеко від лісу, розмовляли про своїх знайомих, а там і засперечалися. І коли Аврелія, доводячи свого, все більше злилася, несподівано зашумів ліс, і вітер засвістав над полем. Аврелія – ця легка повітряна істота – наче пір'їнка злетіла вгору і швидко, так що не можна було її стримати, піднімалася все вище і вище. І ось вже летить над березовим гаєм, чоловік дивиться на неї, заламуючи руки, і не знає, що йому робити.

Аврелія летить разом з вітром, немов легкий метелик. Люцефуга біжить через поля, ліси і гори з надією, що, може, вона затримається де-небудь на вершині гори чи на високому дереві. Люди, що проїжджали неподалік, поглядали на це зі здивуванням. Одні сміялися, другі співчували Люцефугі, але ніхто не міг йому допомогти.

Чоловік біг, поки міг бачити її здалеку, але коли ніч опустилася на землю, Аврелія зникла з очей. Бідний Люцефуга зупинився серед темного лісу і розгубився, не знаючи, в який бік податися. Ходив усю ніч, і ліс, здавалося, не мав кінця. Змордований, він сів під деревом, глянув на зоряне небо, згадав пророцтво Дерев'яного Дідка. Важкий смуток ліг йому на серці:

– Де ж Аврелія? Чи вона жива? Чи повернеться коли до мене? – зітхав, і сльози полилися з очей.

Так і блукав він без сну круглу ніч по лісу.

Аж уранці Люцефуга повернувся до жінчиного села. Скрізь порожньо. Немає Аврелії. Послав людей усюди, щоб довідалися про неї. Посланці повернулися без жодних новин. Розлетілася чутка по всій околиці, що Люцефугова дружина полетіла з вітром. Одні співчували йому, інші, почувши таке диво, душилися від сміху.

Він не виходив з будинку, все міркував, що робити. Одного разу сидів самотній у кімнати: сірий сумерк і мовчання були йому друзями. Тут забігає лакей і повідомляє, що приїхав якийсь посланець з листом. Він глянув на нього з невимовною радістю: лист підписаний рукою Аврелії.

Люцефуга прочитав листа і закам'янів. Аврелія жива, але любов до чоловіка вона втратила назавжди. Пише, що її повітряна подорож закінчилася за п'ятдесят верст від дому, і живе вона тепер у маєтку давнього свого приятеля і повертатися до чоловіка не думає. І тому вона подає на розлучення, не шкодуючи на це жодних грошей.

Люцефуга втратив дружину, маєток і всі надії; приятелі і знайомі, побачивши його бідним, погорджували ним і глумилися з нього. Не маючи сил витримувати ці знущання, він сховався назавжди від всіх знайомих.

Минуло декілька років. Про Люцефугу ніхто нічого конкретного не чув. Згадували тільки його весілля і розлучення. Згодом пішла чутка, що живе він на цьому світі без усілякої мети, зненавидівши все під небом, проклинає нинішній день і не вірить у майбутнє.

За якийсь час кожен, хто йшов коридором езуїтського колегіуму в Полоцьку, чув голос Дідка:

– О! Люцефуга! Люцефуга!

Почувши це, школярі і вчителі сміялися, що Дерев'яний Дідок ще пам'ятає Люцефугу.

Настала північ. Багато хто в монастирі езуїтів ще не спав. Почувши якийсь незвичайний шум на коридорі, люди повиходили з келій, щоб довідатися, що там коїться, і бачать: стоїть біля стіни в слабкім місяцевім світлі якась страховище на безлічі лапах. Налякані, вони розбіглися і розповіли про це іншим. Згодом всім гуртом з запаленими свічками вийшли вдруге, але страховище, засліплене світлом, вже кудись зникло. Хоча ляскіт і шум як і раніше одзивався в темному коридорі.

Усі сиділи в своїх келіях, тремтячи від страху, і до зорі не могли заснути.

Уранці, сходячись звідусіль, ченці оповідали одне одному про ті нічні жахи. Єзуїт-сторож говорив, що чув на коридорі якийсь дивний ляскіт, а згодом немов скигління і підземний стогін. Коли він вийшов з келії, то побачив, як якась почвара сунула коридором, ніби човен по воді, і безліч лап з одного і з другого боку піднімалися і опускалися, наче весла.

З переляку він закричав:

– Все живе Пана Бога славить!

Страховище умить зникло, а він, засвітивши свічку, усю ніч молився.

Дивне марево бачили деякі учні, коли пізнім часом, не запаливши світла, сиділи в своїх келіях. Багато хто, почувши якийсь неспокій і страх, озирався і бачив страховище, яке відразу ж зникало. Звідтоді учні збиралися в один гурт, і ніхто вже не відважувався ночувати у келії наодинці.

Але і вдень трапилася одна дивна пригода. Якийсь музика, що служив при єзуїтському костелі, раніше колись товаришував зі студентом Люцефугою. Цей музика був один у кімнаті, коли годинник вибив полудень; він на флейті розучував духовні п'єси знаменитих композиторів. Потім склав ноти, став спинаю до вікна і по пам'яті грав варіації, які йому спадали на думку. І тут бачить, як з темного кутка з-під підлоги вилазить прусак, повзе на середину кімнати, зупиняється, починає надиматися і рости. Згодом з-під чорної шкаралупини з'являється людська голова і страшними очима зиркає на музику. Музика пізнає Люцефугу. Нажаханий, випустив з рук флейту, скочив від вікна, а сонячний промінь вистрілив крізь шибку на страховище, і воно вмить зникло. Музика вилетів з кімнати і, біжачи коридором кричав:

– Люцефуга! Люцефуга!

Всі із здивуванням дивилися на нього, розпитували, що з ним, але він, блідий, як труп, мовчав і з диким виглядом озирався. Минуло немало часу, заки він отямився і розповів про те страховище.

Ще кілька ночей повторювалися ці жахи. Нарешті отець ректор наказав запалити в деяких місцях монастиря громничі свічки, та так, щоб їх світло розливалось по коридорах. Таким чином повернувся спокій, і Люцефуга більш не з'являвся.

Гордий філософ

Був колись у Полоцьку школяр, якого колеги і знайомі прозвали Філософом з тієї причини, що найбільший потяг мав саме до цього предмету. Йому вже було мало авторів, дозволених у школах і він став полювати за забороненими та антирелігійними книгами французьких філософів.

Читав зазвичай уночі, коли всі спали, а удень і ввечері оповідав прочитане своїм колегам і починав з ними диспути, в яких з великим тріумфом перемагав.

Довідавшись про це, професура і отець префект кілька разів несподівано приходили до нього в кімнату, сварили і забирали книжки, на його очах кидали їх у вогонь, а самому призначали кару. Але через це він тільки став ще обережнішим і дбайливо ховав заборонені книжки, а після прочитання уже нікому нічого не розповідав.

Коли він закінчив курс наук і збирався повернутися додому, аби здивувати світ своєю освіченістю, то, попрощавшись із вчителями, подався із приятелями до Дерев'яного Дідка.

– Скажи, голово мудрого Сократа, – запитав, – чи багато філософських творів я вже прочитав?

– Багато, багато, – відповів Дідок, – а ще більше прочитаєш, але на схилі життя будеш найдурнішим телепнем і йолопом помреш.

Всі, хто там був, розсміялися. А школяр зі злості тільки сплюнув.

– І що за дурниці плете порожня дерев'яна голова! – сказав він і пішов геть.

Поселившись на селі, він не шкодував грошей на свою бібліотеку. Купував філософські твори різними мовами без жодної системи. Молоді, яка часто збиралася в нього, щоб послухати про високі матерії, оповідав про чудеса, пояснював таємниці природи, яких сам не розумів, і зазнав слави там, яко учений чоловік, справжній філософ.

А до цього він знайшов собі ще асистента, якогось чужоземця (також філософа), добре йому платив і створив усі умови для безтурботного життя. А той, хвалячи його, називав генієм у філософії і, користуючись його легковірністю, додавав до своєї дурнуватої філософії ще й блюзнірства.

Дуже швидко юний Філософ загордився, вважаючи себе за особливу людину, і зиркав на всіх людей, як дивляться з гірської вершини на мурашник.

Одного разу в неділю Філософ спитав у свого товариша:

– Чи поїдемо сьогодні до церкви?

– Що там робити у церкві? Хіба, може, тобі треба з кимсь побачитися?

– Я хотів би зустріти декого з сусідів і запросити їх до себе.

– То добре. На це багато часу не треба.

Приїхали на службу Божу. Святиня була повна вірних. Філософ виплигнув з карети, зайшов до церкви і, коли став посеред натовпу – диво нечуване! – де й поділися його широкі плечі і високий зріст? В ока млі став він таким маленьким, як дерев'яна дитяча лялька. Хто стояв близько – упізнали його і стали зиркати одні зі страхом, інші – з насмішкою. І всі вони розступалися перед ним. Він же, сам переляканий, не пам'ятаючи, що з ним коїться, хутенько вискочив із Божої святині, прибіг до карети і розказав своєму товаришу про цей дивний випадок. Той сміявся до сліз і доводив, що все це тільки від нервів, чи від якої іншої хвороби. Проте після цього випадку Філософ більше до церкви не заходив.

По всьому Полоцькому повіту прості люди гомоніли, що Філософ, либонь, тяжко завинив перед Господом.

Через декілька днів запрошені сусіди зібралися у Філософа. Серед цих гостей була молодь, яка з повагою ставилася до господаря та його розумних бесід, будь-яке слово, взяте

у старожитніх авторів, в її розумінні було щонайвищою мудрістю. Про що тільки Філософ не заводив розмову, мудрі його завваги захоплювали всіх.

Був погідний день, небо ясне, господар з гостями вийшли в поле на прогулянку. Око тішилося мальовничою околицею, на пагорбах паслися корови, на спокійному озері плавали качки і білі гуси, в гаях озивалися пташині співи, на лугах і жовтих від цвіту липах бриніли працелюбні бджоли; ясний день і чудові краєвиди захоплювали всіх.

Філософ міркував про розмаїті явища життя. Під час цих роздумів голова його несподівано сховалася під капелюхом і зникла на очах. Філософ, відчувши, що поринув у темінь, панічно зірвав капелюха, і гості побачили перед собою страшне видовище: не було в нього голови, тільки над широкими плечима висіла на тонкій шії якась кулька на зразок макової голівки.

Ошелешені, стояли всі з блідими обличчями, несподіване диво перелякало гостей, відібрало їм мову.

Філософ, крутячись на одному місці, якимсь писклявим голосом мурмотів невизначні слова. Ледве виривалися з грудей його зітхання, а коли підняв руки в небо, то вмить побачили над його плечима звичайну людську голову.

Гості позирали одне на одного, не розуміючи, що сталося, а його колега-асистент сміявся до сліз, доводячи, що те диво трапилося від сонячної спеки, і радив усім повернутися додому, адже прогулянка у спеку не сприяє здоров'ю.

Всі повірили, що бачили звичайну річ, і переконали господаря, що все це від приливу крові. А хутко і забули про все.

Філософ, як і раніше, тримався своїх поглядів, не покидаючи займатися шахрайством, а згодом посмів навіть надрукувати свої опуси, що суперечили релігії і здоровому глузду, в часопису. Його старі сусіди, яким це читав, попереджали:

– Залиш свої помилки; вір так, як вірили твої батьки. Вони жили щасливо і спокійно; їх проста віра заслужила нагороду. Яка ж правда вища за правду віри? Бог її сам оголосив у Євангелії, і ця мудрість, як сонце небесне, освітлює цілий світ і відкриває таємниці. Людський розум повинен заспокоїтися, адже це за межею його розуміння. Помилкові думки ведуть народ до біди.

Проте всі поради і напучування були марні.

Увечері Філософ, повертаючись з прогулянки, минав пагорб, де в затінку кількох беріз стояла стара дерев'яна капличка, підносилися кам'яні і похилені хрести на могилах. Там він побачив кількох селян, що, ставши на коліна, молилися за душі померлих. Філософ здивувався їхній простоті. «Бідні люди, – подумав собі, – вірять, що мешканці того світу чують чи потребують їхньої молитви».

Ледве подумав так, як окутала його якась тривога, а коли поквапився додому, несподівано побачив, що поряд з ним іде величезний скелет. Це так його налякало, що, повернувшись додому, довго ще був, наче очманілий. Марно старався переконати його приятель, що це сталося з якоїсь найбуденнішої причини. Ще кілька разів вечорами той скелет заходив до його кімнати і стояв біля столу. Тоді Філософ пронизливим криком скликав до себе усіх, хто був у будинку.

Коли заплюшував очі, щоб заснути, здавалося йому, що страшний упир, спираючись спорохнілою рукою, нависав над його обличчям і страхітливо зазирає йому в очі. Заверещавши: «Мрець! Мрець!» – Філософ схоплювався з ліжка. Тривалий час, бачачи такі видовища, він зовсім перемінився: поблід на обличчі, ослаб і завжди мав неспокійні думки. До того ж асистент, засмучений цими змінами, покинув його і виїхав у якісь далекі краї.

Раніше Філософ був міцний духом і ні в що не вірив; тепер марновірства мучили його душу і доводили до розпачу. Коли іноді почує серед нічної тиші стогони одуда або сумні совині крики, то відчуває тривогу і чекає якого-небудь лиха. Заскавчав собака на дворі – він біжить

подивитися, в який бік повернута собача морда, бо, на його думку, саме там страшна пожежа знищить село або випалить ліс. А ще більш драгувалися його ослаблені нерви, коли бачив, що, завиваючи, собака не піднімає голову, а нібито чує щось під землею. Розпач охоплював його, адже це сповіщало смерть когось із родини. І він, не в змозі позбутися цього страшного пророцтва, тут же наказував запрягати коней і утікати до міста чи до знайомих сусідів. Зі страхом оповідав їм, що трапилося в його будинку, а ті марно намагалися переконати його, що тривога марна.

Дивний вплив на Філософа мав місяць. Він надолужував неспокій, і Філософ не міг всидіти в тій кімнаті, куди лилося з неба бліде місяцеве світло.

В літню спеку він самотньо сидів біля вікна, поглядаючи в поле; вітер, наче пролітаючи над поверхнею озера, підняв над стиглим житом хвилі; він тішився, що буде мати гарний урожай, і сподівався в цьому році на великий прибуток з маєтку. Раптом пролунав у кімнаті постріл, наче з пістолета, і стрепенув усі його нерви. Філософ відскочив від вікна і побачив на стіні переламану навпіл рамку з портретом діда-небіжчика. Цей випадок настільки його перелякав, що за декілька днів він помер.

Мрійник Северин

Був він одним із кращих учнів, любили його вчителі, він часто діставав нагороди, мав велике бажання вивчати іноземні мови і вже оволодів кількома. А читав найбільш поезію: ідилії Теокріта¹⁰, Геснера¹¹, Шимоновича його геть зачарували. Всюди він бачив Аркадію, а всі люди в його уяві були наївними і щирими пастушками. Коли він виходив на прогулянку за місто, то в струмках бачив наяд, на лугах стрибали німфи, а в затінку дерев з-під зеленого вельону усміхалися йому дріади. Словом, скрізь зустрічав він стародавній золотий вік греків. Не знав, що то є біда на світі, був завжди веселий сам і веселив інших.

Одного разу, коли вчителі з учнями, оглядаючи музей з різними чудовими речами і картинами знаменитих художників, зупинилися перед Дерев'яним Дідком, заговорили з ним, Северин, наловивши повну жменю мух, підбіг туди і спитав у Дідка:

– Вгадай, Діду, що в мене в руці?

Дідок похитав головою і відказав:

– О нещасний! Ти будеш вигнаний з раю своєї мрії, підеш кам'янистою дорогою і нікчемні комахи в образі страховищ гнатимуться за тобою.

Северин випустив мух, розсміявся і побіг.

Після курсу наук Мрійник залишив місто, вилетів у світ, як пташка з клітки, коли весна вибирає луки і дерева пахкими барвами. І він, бідний, думав, що ця весна буде йому вічною. Але як швидко настала похмура осінь!

Спочатку тільки в уяві бачив чудових богинь на лугах і в гаях, нарешті зустрів їх і наяву. Це була панна Аделя, з маєтком, красива, з гарними манерами. Цій особі Северин віддав серце, і Аделя стала його єдиною мрією. Любов тривала роки чотири. Не буду тут описувати щасливі і нещасливі хвилини; ці історії завжди схожі одна на одну, хоча і зображають їх різні письменники по-різному. Не буду ні хвалити, ні ганити жінок, адже всі дочки Єви такі і мусять бути такими, якими їх створила природа. Скажу тільки, що гадюка зблота і гордовитості огорнула Аделью, вона зрадила Северину і вийшла за іншого.

Перша любов, до того ж нещаслива, – щонайвища наука, після якої чоловік з увагою починає читати книгу світу, таємниці серця, стосунки друзів і близьких. Відсіль шляхи людського життя спрямовані на успіхи і невдачі. Зрозумів і Северин, що світ не рай, а люди не ангели.

Після тієї події він осамітнів, усі його мрії стали страшними, він утікав від людей, милою стала йому самотність, найприємнішим був йому малюнок неба, і то тільки тоді, коли в чорних хмарах одзивалися гуркоти, вив вітер, шуміли ліси і хвилювалося озеро. В нікчемних селянах ввижалися йому постаті небезпечних комах, він марив і розповідав про дивиса. Всі, хто знав Северина, кепкували з нього і називали божевільним.

Коли я мандрував у тих краях, де він жив, то провідав його, як друга свого дитинства. Заходжу в кімнату і бачу, що сидить він самотній, задуманий, блідий, з розкудланим волоссям.

– Як ся маєш, Северине?

Він встав, прокинувшись від своїх марень, і довго, не пізнаючи, дивився на мене. Я назвався.

– А! Давно чекаю! – промовив, тиснучи мені руку, і посадив коло себе, а сам знову віддався маренням і сидів, як німий.

¹⁰ *Теокрит* (кінець IV ст. – перша пол. III ст. до н. е.) – старогрецький поет, заснував жанр ідилії. Окремі його твори переклав поет Симон Шимонович (1558–1629) – польсько-український поет-гуманіст, який мешкав у Львові.

¹¹ *Геснер* Соломон (1730–1788) – швейцарський поет і художник, автор збірок «Ідилії» в прозі (1756) і «Вірші» (1762).

– А вже скільки років пройшло, – перебив я мовчання, – як попросилися ми з юними нашими приятелями і вчителями. Щасливі були часи! Чи згадуєш тепер ті давні забави, розмови, майські проходи, приємні мрії і жарти, в яких ти завжди вів перед?

– Мої мрії і жарти зникли назавжди. Тепер в мене інші погляди: тоді чоловік міг би зробитися щасливим, коли б перетворився на камінь, коли б засипав його пісок і він нічого не чув і не бачив, що коїться на світі.

– Як же ти перемінився! – здивувався я. – Невже тобі набридло все під сонцем?

– Все. Розказав би багато, але боюся, бачиш: скрізь навкруги нас літають мухи. Бачиш – ці прикрі створіння залітають і вилітають у відчинене вікно. Вони усе рознесуть по світу, що в нас відбувається, як живемо, про що говоримо, де і як молимося. А бачиш слюзи на моїх очах? Їх ти раніше ніколи не бачив, ось яка зміна зі мною. Але послухай, що розкажу тобі. Ти не звертав увагу, які ці мухи страшні? Я сиджу тут самотній, у цій тихій моїй кімнаті, а вони снують навколо, я зі страхом поглядаю на них, бо ж бачу, як вони перетворюються на дивних монстрів, ці їх страшні крила здаються фраками на незграбних людях, а пилки їхні різної форми: одні круглі, широкі, з кривавими плямами, інші – сухі, з гострою борідкою і довгим волоссям. І всі ці страховища дивляться на мене: одні розлючено, інші погрозово.

– Велика різниця, – сказав я, – в твоїх мареннях. Раніше тебе захоплювала поезія греків і щира любов патріархальних часів, тепер же в тебе фантазія якась сумна.

– Але слухай, ще тобі щось скажу, – промовив він, – про цих гидких мух. Я любив читати поетів, любив колись і писати. Спало мені на думку сказати у віршах про свої відчуття, які були в мене до своєї сім'ї і до Аделі, яку щиро любив. Я послав їй свої вірші, з яких вона могла б зрозуміти мої справжні почуття. Вона прочитала, поклала на столі, але і там мухи, які, не маючи що робити, літали скрізь, глумилися з моїх почуттів, дзвеніли доти над вухами Аделі, поки вона зовсім не забула про мене і мої вірші. Так вони й досі не дають мені спокою, і тепер, коли що-небудь напишу, все висміють і запацькають ці прикрі мухи.

– Ці мухи, на яких ти так скаржишся, були і будуть...

Тут він перепинив мене, схопив за руку:

– Чи бачив ти коли сарану?

– Сарани в наших краях нема, – відповідаю. – Вона на сході. Нападає там на луги і ниви.

– Не бачив ти, – каже, – цю велику товсту комаху. А на ній – ієрогліфи. Хто уміє, той виразно прочитає такі слова: «кара Божа». Чи ж кара Божа тільки там, десь далеко на сході, а не в нас? Пішли в поле, я тобі покажу сарану.

Він вивів мене на берег стрімкої річки, де спінені хвилі шуміли по камінню. Ми сиділи на високому березі в затінку вільшини. Северин задумливо дивився на воду. Подув з поля вітрик, зашуміли дерева; він отямився від своїх думок і сказав мені:

– Я часто відвідую ці місцини, люблю один сидіти тут і згадувати минуле. Згадую всі розмови, які мав колись з Аделею, хоч вона зовсім про мене забула, мовби давно вже мене поховали.

Раптом показав рукою на воду.

– Дивися, дивися! Ось летить сарана! Бачиш її? Подвійні сірі крила, вона скрізь тут в нас літає і все жере в повітрі і на землі. Ще що скажу: ніколи вона не гине, як сатана, з'являється в різному вигляді. Коли пожовкнуть трава і листя на деревах, війне холодний осінній вітер, вона сідає на воду, скидає з себе крила і перетворюється на водяне страховище і там жере все, що зустріне. Прийде весна – в неї виростають нові крила, вона вилітає з води з роззявленою пащею, мов летючий змії, і кого спіткає – знищить. Заволоділа ця почвара землею і водою, вона завжди жадає здобичі. Чи не вона вразила людські серця, що люди гнітять одне одного.

– Якась чорна меланхолія, – сказав я, – затьмила твої думки, все бачиш ти в потворних образах. Нещасний, з такими думками ніколи не дочекаєшся спокою.

– Ось і не здогадався! Я маю гарну думку: буду подорожувати. Далеко в чужих краях, де панує вічна весна, в горах, коло водоспаду або в дикому лісі буду жити спокійно, про Аделю навіть і не спімну, адже між нами буде вічність. Вічність!..

– І рідний край забудеш?

– О, ні! – відповів. – Коли не повернуся на Вітчизну і помру десь самотній на вершині гори в чужій стороні, круки занесуть туди мої кістки; все ж таки краще бути після смерті з пташками, а не з хробаками.

Я пробув там цілий день; блукали з ним полями й лісами, і він, не вмовкаючи, говорив про свої марення. Затримав мене і на ніч. І вдома у нього ми ще довго розмовляли. А вночі він часто схоплювався з ліжка і ходив по кімнаті, та й я спав небагато, адже щогодини мій сон перепинявся.

Наступного дня, коли ми прокинулися, сонце було вже високо. Він привітав мене з трохи веселішим виразом, розпитував про моїх знайомих, сусідів, про мене самого, чи часто я був удома після того, як ми попрощалися після школи, які я відвідав країни і як жив. Він дякував мені, що провідав його, а коли я сказав запрягти коней, щоб раніше виїхати, він уклінно упрошував мене зостатися на обід. І я не міг відмовити його щирому проханню.

По обіді Северин приніс найліпшого вина, яке мав з давнього часу.

– Давай вип'ємо, – сказав він. – Це останнє побачення, зустрінемося вже хіба на тому світі.

Згодом наказав запрягти коней, далеко провів мене і попрощався зі слізьми. І дійсно, це була остання зустріч. Незабаром я довідався, що Северин залишив рідний дім, виїхавши назавжди, і тепер ніхто не знає, де він. Чи живе ще, чи, може, помер у чужій стороні і між чужого народу.

Привид

Отак ми собі слухали історії ротмістра та слухали, коли раптом перед нашими очима з'явився дивний привид. Стоїть висока жінка у білій, як сніг, сукні, з личком прегарним, як в ангела, на голові вінок зі свіжих троянд, а на руках тримає Дерев'яного Дідка. Ми остовпіли, а вона вмить зникла. Глухе мовчання. Дивимося одне на одного, не одважуючись вимовити бодай слово.

Так ми сидимо якийсь час. Неждано відкриваються двері, і заходить до нашої кімнати господиня.

– Що таке? – здивувалася вона. – Цілу ніч гомоните, не чуєте, що вже другі півні проспівали, напевно, швидко почне світати.

– Пан ротмістр, – сказав господар, – так захопив нас своїми розповідями, що ми зовсім забули про сон, а до того ж всі ми тут щойно бачили дивного привида: якусь жінку з квітами на голові, і Дідок такий же, як наш, був у її руках.

На тім і закінчилася наша розмова. Постелі підготували нам в цьому самому покої.

– Не поспішайте завтра рано вставати, – сказав господар. – Світить денниця на сході, ніч була безсонна, але зате день буде погідний.

Побажавши доброї ночі, він вийшов з кімнати.

Декілька днів бавив я в приємних розмовах у будинку мого давнього знайомого, весь час відчуваючи привітність і прямоту сердець всієї його сім'ї. Я був неслуханно щасливий. Час той минув, як найприємніший сон.

Зійшло сонце, погідний ранок, час у дорогу. Після сніданку я попрощався з усіма зі слізьми на очах, а пам'ять про них назавжди зосталася в моїй душі.

З книги «Шляхтич Завальня»

ПРО ЧОРНОКНИЖНИКА І ЗМІЯ, ЩО ВИЛУПИВСЯ З ЯЙЦЯ, ЯКОГО ЗНІС ПІВЕНЬ

Замолоду, пам'ятаю, мали ми дуже лихого пана. Страшно й згадати, що він робив: хлопців женив, дівчат заміж видавав, не бажаючи й знати про їхні симпатії: ні просьби, ні сльози не могли його задобрити; вершив свою волю, збиткуючись над людьми без жалю, кінь і собака були йому дорожчими, ніж християнська душа. Мав він лакея Карпа, злого чоловіка; і вони обидва, спочатку пан, а згодом пахолок, продали свої душі чортові. А було це так.

З'явився в нашому маєтку – невідомо звідки – якийсь дивний чоловік. І тепер ще пам'ятаю вигляд, обличчя і одяг його: низький, худий, завше блідий, великий ніс, як дзьоб хижої птахи, густі брови, погляд його – як в чоловіка в розпачу чи божевільного, вбрання його – чорне і якесь дивне, зовсім не таке, як в нас носять пани чи священники; ніхто не знав, чи був він світський, чи чернець який, з паном розмовляв якоюсь незрозумілою мовою. Згодом відкрилося, що це був чорнокнижник, який учив пана робити золото й інші диявольські штуки.

І хоч на ту пору я був зовсім молодий, проте мусів відбувати в маєтку чергу нічного вартівника, обходити всі панські будівлі і стукати молотком в залізну дошку. Не раз бачив, як опівночі в панському покої горіло світло, і він там з чорнокнижником постійно чимось займався; всі заснули, і тиша панувала на дворі, над крівлею панського будинку сюди і туди снували кажани і якісь чорні птахи. Сова, опустившись на крівлю, то реготала, то плакала, ніби немовля. Мене охопив лютий страх, але коли перехрестився, пошептав «отче наш», – зробилося трохи легше, і, осмілівши, вирішив я тихенько підкрався до панського вікна і подивитися через шибу, що вони там роблять. Тільки-но я підкрався, як під стіною побачив жахливу почвару. Страшно згадати – це була величезна ропуха.

Вона кинула на мене вогненний погляд. Я відскочив назад, побіг, як шалений, геть і ледве спинився за дві сотні кроків. Весь дрижав. Мені подумалося, що це сатана в образі того страховиська пильнував вікна мого пана, щоб ніхто не підгледів секретів, які там відбувалися. Я проказав «Янгола Божого» і хоч ніч улітку була ясна і тепла, тремтів, ніби на морозі. Дякувати Богу, що небавом заспівав півень, погасло світло в покої, і я, трохи вже заспокоївшись, дочекався сходу сонця.

Друга пригода також була дивною. Я рубав у лісі дрова. Сонце заходило. Дивлюся: ідуть дорогою пан з чорнокнижником і раптом повернули до густого соснового лісу. Я, маючи цікавість, крався тихенько слідом і ховався за деревом, маючи певність, що там мусять коїтися якісь чари. Усюди тихо, тільки десь далеко стукав дятел у спорохніле дерево. Бачу: на старому вивернутому дубі сидить пан, біля нього стоїть чорнокнижник і тримає за голову велику гадюку, яка чорної стяжкою обвила йому праву руку. Не знаю, що було далі, бо я від страху втік.

Третя пригода була ще страшніша. Хоч я свідком її і не був, проте чув від надійних людей, які про це говорили у всіх навколишніх селах. Опівночі наш пан, той гість сатанинський і лакей Карпо взяли в оборі чорного козла і завели його на могилки. Кажуть, що викопали вони з могили мерця, чорнокнижник вбрав на себе небіжчикову чумарку, забив козла і його м'ясом та кров'ю приносив якісь страшні жертви. А що там коїлося тієї ночі, не можна спізнати без страху. Кажали, що якісь страшидла заповнили всеньке небо, якісь звірі, подібні до ведмедів, диків та вовків, бігали навколо, ревучи так, що пан з Карпом зі страху знепритомніли і попадали на землю. Не знаю, хто їх отямив, але після тієї страшної ночі чорнокнижник зник, і ніхто його потім не бачив.

Пан весь час журився, хоч мав золота й іншого багатства, скільки душа запрагне, та збився ще лютішим, ніхто йому догодити не міг, навіть Карпа вигнав з маєтку і віддав наймитом одному заможному господареві. Та там він більше заважав, ніж помагав, бо, живучи з дитинства у маєтку, зробився лайдаком, до того ж упертим і неслухняним. До економа часто доходили скарги, і той переводив його з одної хати до іншої, але ніде він не міг місця нагріти. Нарешті Карпо попросив економа заступитися за нього перед паном, щоб дали йому будинок і кілька десятин землі, адже коли він сам зробиться господарем, то буде, мовляв, стараннішим. Пан згодився. Побудували йому новий будинок, відрізали кращі землі, дали пару коней, кілька корів та іншої худоби на розплід. Нарешті задумав він женитися. Але жодна хазяйська дочка не хотіла іти за нього, бо ніхто на його господарність не сподівався, добре знаючи, що в нього ні віри, ні Бога в серці нема.

В тому селі жив Герасим, чоловік старанний і працьовитий. Мав він єдину дочку, Гапку. Гарна була дівчина: здорова, рум'яна, як стигла ягода. Бувало, як причепуриться і прийде на ярмарок зі стрічкою в косі, в червоній керсетці, то аж світиться, як цвіт маковий, ніхто не може нею намилюватися, усяк хотів з нею потанцювати, і дудар для неї грав найохочіше. Подобалася вона і Карпові. І вирішив він домагатися її, але, знаючи, що не любить його дівчина, а батьки не хочуть мати собі такого зятя, і сватів, присланих від нього, не прийняли, Карпо, щоб було по його, пішов до пана просити, щоб наказав Гапці іти заміж тільки за нього. Батьки ж її, довідавшись про це, просили економа і всю волость заступитися, адже Гапка ще надто юна і не справиться з його господарством, яке й так розвалюється. На прохання економа і селян пан відклав весілля на рік, а Карпові наказав, щоб наприкінці цього терміну показав, що зробив корисного і скільки заробив грошей.

Карпо – чоловік непорядний і лінивий – пішов на пораду до Парамона, найстрашнішого чарівника в нашій околиці, оповів йому про свою симпатію до Гапки, про умови, які пан наказав йому виконати за рік. Словом, просив його щоб відкрив спосіб, яким швидко можна забагатіти, а він готовий на все, хоч душу чорту продати, аби тільки домогтися свого.

Парамон вийняв зі скрині загорнуті у папір якісь зернятка і, даючи їх Карпові, порадив: – Коли не маєш свого чорного півня, то розстарайся де-небудь, нагодуй його цим зерням, і він через кілька днів знесе яйце, не більше за голубине. Це яйце ти повинен носити цілий місяць під лівою пахвою. Через місяць вилупиться з нього маленька ящірочка, яку будеш носити при собі і щодня годувати молоком зі своєї долоні. Рости вона буде швидко, а потім з боків у неї виростуть шкіряні крила. Через місяць ящірка перетвориться в крилатого змія. Він буде виконувати всі твої забаганки. Вночі в чорним образі він принесе тобі жита, пшениці й іншого збіжжя, а коли прилетить, палаючи вогнем, то це значить, що буде мати при собі золото і срібло. Живи з ним у дружбі, коли хочеш бути багатим, адже коли вгнівиш, то він може спалити тобі будинок і все твоє добро.

Цю безбожну раду Карпо виконав охоче. Вигодував жахливого змія, але чари його не залишилися в таємниці, бо це страховище не раз після заходу сонця з'являлося на очах селян, що верталися до хати пізньої пори.

Якось і я, пасучи вночі коней, бачив, як летіло те страшидло, з шумом розсипаючи навкруг себе іскри, ніби розпечене залізо під молотом коваля, і над крівлею Карпової хати розпалося на дрібні часточки і зникло. Небо у той час було ясне, жодної хмаринки на нім, і зірки ряхтіли на небеснім склепінні.

Вже через кілька місяців Карпо став багатирем. Коли прийде на ярмарок або на яке свято до шинку, то візьметься в боки, червона шапка набакир, голова задерга, і здається, що й море йому по коліна, жменями гроші шпурляє на стіл, частує усіх і сміливо кричить, що пан йому, як брат рідний, ні в чому не відмовить, і він все зробить, що йому тільки заманеться, а Гапка повинна радіти, що може вийти за нього заміж, адже він за свій гріш може купити дружину, яку тільки забажає.

Гапка, почувши це, залилася слізьми, бо знала, що її вибір і бажання батьків – ніщо. Все було в руках пана, а той не мав ні співчуття, ні жалю.

Знала вона добре і душу Карпову, і звички його. Іноді чула від сусідів, що він вже побратався з Парамоном, що вже служить йому сатана, який зібрав для нього безліч грошей. Не тішило це золото юної дівчини, адже вона бачила у мріях своїх чоловіка старанного, цнотливого та побожного.

Проїшов рік. Карпо накупував панові у місті дорогих подарунків і приїхав на буланім коні нагадати про обіцяне. Послали по Гапчиного батька, загадали лаштуватися до швидкого весілля. Плакав бідний Герасим зі своєю жінкою над долею дитини і молився, щоб Бог був їй опікуном. Гапка ж приховувала скорботу свого серця, щоб не розтривожити ще більше батьків. Узнявши шовкові стяжки, які найбільше любила, і кілька шматків кужелю, що саме ткала, пішла до церкви і, повісивши все це на ікону Пречистої, лягла ниць, зойкаючи і заливаючись слізьми; і всі, хто був там, також не могли стримати сліз. Після богослужіння вона витерла сльози і повернулася до батьків зі спокійним обличчям.

Дали заповідь. В неділю Карпо з Гапкою взяли шлюб в церкві. Він, веселий і гордий, стояв, випнувши груди, волосся на голові підстрижене по-панськи, на шії шовкова хустка, на ногах блискучі чоботи, кунтуш з тонкого сукна. Словом, коли б хто не знав, що Карпо наш брат, то за півверсти ще зняв би шапку і вклонився. Вона, навпаки, смутна, обличчя – бліде, змінилася вся, ніби в неї сухоти, блиск очей загас під слізьми. І казали, що свічки в молодих горіли так тьмяно, що дехто зі страхом поглядав на це, шепчучи: «Не буде тут щастя. Життя їхнє затьмиться печаллю».

З церкви Карпо з друзями і молодою жінкою поїхав на поклін до пана, а з маєтку – до хати Гапчиних батьків. Весілля було Бог знає по-якому. Карпо з дитинства був двірський; звичаї наші сільські йому вже здавалися смішними і не подобалися. Не говорили гості жодних орацій, не співали весільних пісень, не покликали навіть дударя, і молодь не танцювала. Весілля в Герасимовім будинку скидалося на поминки. І швидко юна пара з гістьми поїхала звідси до своєї хати, де вже Карпо тільки те й робив, що хвалився своїм двірським лиском та багатством і хотів, щоб його всі хвалили.

Покликав дударя, кинув йому, ніби чиновник який, кілька срібляників і наказав грати. Гарно заплатив також і жінкам, щоб співали; з вимушеною привітністю, мов панич який, просив хлопців і дівчат стрибати. Не було там щирості, а ось їжі і питва – аж задуже. Чарки з горілкою майже без відпочинку переходили з рук у руки. Галас у будинку, музика грає, молодь стрибає; він оповідає про свою дворову службу, про прихильність, яку заслужив у пана. Одна Гапка – як забита; було жалко навіть на неї глянути.

На дворі хоч і темно, але тихо. На чистому небі північ. Гості, захмелілі від міцних напоїв, веселилися. Неждано наче блискавка освітила будинок і якийсь незвичайний шум почувся за стіною. Потемніло полум'я свічок, всі затихли та позирали одне на одного. Карпо мовби спав з лиця і, як непритомний, гучно промовив:

– Прибув мій гість, – і зразу ж заговорив до своїх друзів на іншу тему.

Але після цього випадку настала дивна зміна в тому будинку; кожним оволодів якийсь неспокій, дехто з присутніх бачив загадкові і страшні прояви: то на дворі, то в темних кутках хати. Одному здалося, що якесь страшидло, заросле волоссям, через стіни вдивляється у вікно; другому – що на печі сидить якийсь карлик з величезною головою, чорний, як вугіль; інші бачать ніби того чорнокнижника, який учив пана штукам сатанинським і золото робити. Карпо, помітивши тривогу окремих гостей, сміявся, говорячи, що це міцна горілка творить такі диви, наказав дудареві грати і співати пісні. Серед гамору і одуру забули про все.

Відчиняються двері: заходить чарівник Парамон. З-під густих брів огнистим оком пробіг він по гостях і, стоячи ще біля порогу, сказав:

– Кланяюся вам, поважні гості! Нехай вашу веселу кампанію радість не покидає, а юній парі зичу згоди, любові, багатства і завжди так весело приймати і частувати сусідів і добрих друзів.

Карпо привітав його, запросив, щоб сів на лаві на покутті, та підніс йому горілки і закуски.

– А де ж твоя Гапуля, господиня молода? Чи вона така зайнята, чи, може, мене не пізнала? Я старий, а вона надто юна, і їй ще треба учитися, як жити на світі.

Карпо підвів Гапку. Парамон зиркнув на її зажене обличчя і сказав:

– Не сумуй, поживеш, покохаєш, і буде добре.

Яким, один із гостей, був колись із Парамоном у великій неприязні. А що був у добрім гуморі, бо не любив обминати келишка, то згадав незгоди минулих часів, і, заклавши руки за пояс, став перед Парамоном і, дивлячись йому в очі, сказав:

– А! Чолом! Щойно кішка хвіст свій лизала. А вона ж тебе в гості чекала.

Всі поглянули на Якіма. Нікому не сподобалося, що він, захмелівши від горілки, насмілювався жартувати з Парамоном. Боялися, щоб не вийшло з цього якого нещастя, адже всі і раніше вірили в силу Парамонових чарів; вірили, що він не тільки може наслати на людей різні хвороби і сказ, але, коли схоче, то і ціле весілля оберне на вовків.

Парамон глянув на нього із в'їдливою усмішкою:

– А ти, – сказав глумливо, – іноді так спритно підкрадаєшся до панської чи сусідської спіжарні чи туди, де білять полотна, що тебе не тільки вартівник не почує, але і собака такого гостя не занюхає.

– Га! Я добре пам'ятаю, як звинуватили мене в крадіжці полотна, – одізвався Яким, – ти ворожив на решеті, називаючи імена усіх наших селян. Решето повернулося на моєму імені і на імені Грицька-дударя. Дружина економа повірила твоїм чарам, і нас лупцювали без милосердя. А згодом виявилось, що ми невинно прийняли тую покуту. Підлі твої вчинки, і в чарах твоїх нема жодної справедливості.

Тут відгукнувся і дудар Грицько:

– Га! Так, пам'ятаю і я. Слід було б за твої брехливі чари києм подякувати, та так, щоб ти і з землі не встав.

Парамон не міг стерпіти, що брехню приписують його чарам. Заіскрилися очі, почервонів увесь, схопився з лави. Всі перелякалися. Карпо схопив його за плечі та став просити, щоб подарував їм, бо ж п'яні, не тямлять, що говорять. Побачивши це, прибігла Гапка, схопила його за руку, стала перепрошувати за ту неприємність, якої він у них зазнав. Також Якому і Грицька попросила, щоб забули про минуле і помирилися з Парамоном. Карпо поставив на стіл горілку і запросив випити по чарці та забути колишнє.

Чарівник трохи заспокоївся.

– Добре, – відказав, – не турбуйтеся, я помирюся. Нема в мене не тільки бажання перешкодити забаві, але хочу, щоб вона зробилася ще веселішою. Нехай собі Грицько весело грає на дуді, а Яким стрибає, – і з хитрою усмішкою додав: – Ну, ідіть, запросили нас господарі і юна господиня випити по чарці горілки. Ще півні не співали: тепер саме час повеселитися.

Яким не відмовився від горілки та й Грицько за його прикладом випив з Парамонових рук по келишку; згодом ще раз повторили.

– Згода! Згода і мир поміж нами, – кричали гості. – Столи гнуться від вгошень, досить і напоїв, і закуски, нумо пити, грати, зичачи молодим багатства, здоров'я і довгих років.

Залунали пісні. Грицько надмухав свою шкіряну дуду, зазвучали музика і спів. Молодь почала стрибати. Парамон, замислено, але з підступним виглядом, поглядав то на дударя, то на Якіма. Якийсь час тривала весела забава. Але раптом Грицько почав якогось скаженого «козака», гості кричали, благали, щоб грав щось спокійніше, але він не звертав уваги, нікого не слухав, а все грав та грав своє без жодного ладу. Тут Яким вибіг на середину і почав, як

шалений, стрибати невідомо що; ніхто не міг второпати, що з ним зробилася: очі вирячилися, обличчя змінилося.

Люди стали благодати їх, щоб один покинув грати, а другий – стрибати. Нічого не допомогло. Жодних просьб вони не чули. Звар'ювали обидва. Хотіли їх стримати – мурмочуть щось незрозуміле, вириваються, знову стрибають, а дудар грає безперестанку.

Парамон збоку дивився на це і голосно сміявся.

– Не рухайте їх, – казав, – нехай повеселяться. Іншого разу не захочуть зі мною зачіпатися.

Карпо став просити, щоб вибачив їм і наказав спинитися.

– Нехай ще погуляють, – відповів Парамон. – Це їх навчить шанувати людей, розумніших за себе.

Довго покутували дудар і Яким. Вже і північ минула, і вдруге півень проспівав. Нарешті Грицька покинули сили: він випустив з рук дуду і впав на підлогу. Яким хитався, весь почорнів, ніби перед смертю. Так задовольнившись помстою, Парамон щось пошептав, дав їм води і, коли вони заспокоїлися, узяв шапку, вклонився господарям і пішов додому.

Цей випадок порушив весь лад. Гості почали дякувати господарям за їхню привітність і, зичачи багатства і щасливих днів, виходили за двері.

Після свого весілля Карпо почав жити не по-нашому: швидко побудував другий будинок з великими вікнами, посадив сад, де цвіли вишні і яблуні, і житло його більше скидалося на шляхетську садибу, ніж на просту хату. Так зафанаберився, що посадив під вікнами такі ж самі квіти, як і в панському саду. Гапці заборонив носити керсетку і хустку, а наказав одягатися в такі перкалеві сукенки, які носять шляхтянки. Не хотіла вона міняти свого вбрання. Знала, що всі, бачачи її в двірській убері, будуть називати гультьякою. Але все-таки мусила погодитися з його волею і в такому вигляді поливала квіти.

Пан бував у них на гостині. Мав Карпо гроші, мав і пошану, але чи ж у цьому щастя? Весь час він був неспокійним у думках своїх; жодному парубку ніколи не сказав ласкавого слова, і Гапка не могла йому догодити. Її не часта усмішка здавалася йому насмішкливою, її побожність називав дурницею, її молитви були йому, наче муки. Якось наказав, щоб із жодним парубком не розмовляла, і гнівався, що вона його не слухає. Бог знає чого хотів.

Іноді лаяв свою дружину, що вона лінива, бо відразу після заходу сонця іде відпочивати, і не хотів, щоб вона займалася допізна якою-небудь працею або молилася. Опівночі іноді вставав з постелі і коло дверей або через вікно розмовляв невідомо з ким, вибігав за двері і невідомо де пропадав, аж поки півень не заспіває.

Мав він приятелів, яким давав гроші і з якими заливав свій неспокій горілкою; бувало, що по кілька днів не бачили його вдома.

Якось, коли челядь після денної праці вже відпочивала, Гапка сиділа самотня в покої і чекала чоловіка. Тут раптом, ніби від блискавки, світло освітило стіни. Згодом знову зробилося темно. На Гапку напала якась тривога. Мовби боячись чогось, поглянула вона в темний куток. Кіт, пирхаючи, скочив від дверей і, наїжившись, завмер серед хати, світлячи неспокійним оком. І тут заходить молодик, гарно вбраний, на руці багато золотих перснів, підперезаний широким червоним поясом. Гапка глянула на незнайоме обличчя, що здавалося досить приємним, тільки погляд його був проникливим і перше враження моторошне.

– Чолом юній господині, – промовив незнайомиць. – Що ж ти сидиш така самотня, мов сирота яка? Ти, либонь, мене не знаєш, але я тебе часто бачив і добре знаю. А де ж Карпо?

– Не знаю. Третій день, як його не бачу. Десь у знайомих, а може, поїхав до міста. Чула я, щось таке говорив.

– Що йому робити в місті? Гуляє собі, а користатися щастям не уміє. Золото і срібло ряхтить, а яка з нього користь? А міг би дива творити. Міг би збудувати кращій будинок, аніж цей; такий, про який у казках оповідають, що весь світиться золотом і сріблом. Міг би й сад

розбити, як той, де дозрівали золоті і срібні яблука, де співали б райські птахи; під вікном росли б у нього квіти, яскравіші за зорі на небі. З'їхалися б чимало панів подивитися на ті дива. І жив би він краще за короля. Ти юна, пристойна і розумніша за нього, то почни сама господарювати, а я буду тобі помагати, і ми здивуємо світ.

Говорючи так, він сів на лаву біля неї. Гапка, зазираючи йому в очі, спитала:

– Чи давно ти знайомий з моїм чоловіком?

– Знаю його з дитинства. Я мандрую по світу і служу щасливим людям. Ти щасливіша за інших і я тобі хочу щиро служити.

– Хто ж ти такий і як твоє ім'я?

– Навіщо тобі знати мого ім'я? Я твій приятель. Погодься тільки на мої бажання і мої послуги, а згодом довідаєшся про все. – І, сиплючи золото на землю та дивлячись на Гапку, додав: – Бачиш, що я можу.

– Я не хтива, хочу тільки спокою душі. І нехай мене опікає Пречиста.

Ледве вимовила вона ім'я Матері Божої, як гість спалахнув полум'ям і зник у млі ока.

Гапка з пронизливим криком вибігла за двері і знепритомніла. На її крик позбігалися парубки, знайшли її у сінях: вона лежить, як нежива. Ледве її отямили.

Безсонна була та ніч. Не спала Гапка, сиділи коло неї її слуги, хвилюючись за здоров'я пані.

Вранці повернувся до хати Карпо. Коли йому розповіли про цю пригоду, він поблід і з тривожними думками довго походжав сюди-туди. Нарешті підійшов до жінки і сказав:

– Що ж ти наробила? Коли посіяно, треба жати, а інакше – людям на посміх.

– Не сіяла я того лихого зерна, – відповіла вона, плачучи. – Лучче померти, ніж скористати з того жнива.

Він кинувся до жінки з кулаками, але вона вискочила за двері і сховалася, поки не минула його лють.

Відтоді Карпо зовсім занехаяв господарство і рідко коли посилав на панщину своїх парубків.

Економ дивився на це крізь пальці і все йому дарував, адже Карпо заявив панові, що хоче бути вільним, і великі гроші обіцяв, щоб викупити себе і землю, на якій жив.

Якось увечері в будинку за своїм звичаєм Карпо схопився, підійшов до вікна і сів у задумі. Чути було, що він розмовляв сам із собою. Дружина попросила його, щоб він заспокоївся. Карпо тільки відказав:

– Повернуся завтра, – гримнув дверима і пішов невідомо куди.

Гапка покликала до себе знайому жінку, бо боялася одна ночувати. Ледве тільки задрімала, чує, що хтось торкнувся її руки гарячою долонею. Глянула і бачить: той чоловік, що її недавно наполохав, стоїть, чудернацьки вдягнений, позирає на неї, і очі його горять, як дві свічки, на голові шапка і пояс, яким він підперезався, червоні, як вугілля чи розпечене залізо. Гапка заціпеніла від страху, ледве руку змогла підняти, щоб перехреститися. І він вмить зник.

Гапка розбудила свою товаришку і розказала їй про привида. Вони якийсь час розмовляли, а коли заспокоїлися, то знову те марево з'явилося перед ними і знову зникло, щойно вони згадали Ісуса і Марію. Тоді вони встали з ліжка і, запаливши світло, молилися, аж поки півень не заспівав.

Після цієї пригоди Гапка послала до своїх батьків жінку, щоб та повідомила про те, що з ними сталося, і просила поради, що робити в таких випадках.

По всій волості розійшлася чутка про те, що змії страшив Гапку, приходячи до неї в різних личинах. Карпо ж доводив усім, що ці чутки неправдиві, що його дружина схибнула, а може, чорт і провідує її за якісь гріхи.

Герасим зі своєї жінкою, коли сонце вже хилилося до заходу і в полі закінчилась праця, пішли провідати свою дочку. Гапка, як побачила їх через вікно, то з великою радістю вибігла назустріч і зі слізьми оповіла про свої біду.

– Ну от, – зітхнув Герасим, – коли я ще перед весіллям говорив економому і іншим двірським людям, що Карпо вигодував собі змія, який дає йому багатство, то сміялися і кпили з мене: «Ти, дурню, плетеш невідомо що». А коли це дійшло до пана, то він розгнівався: «Слухай, хаме, коли будеш молоти ці дурниці, то дістанеш сотень п'ять різок і половину голови виголю, як божевільному». Що ж вони тепер на це скажуть?

Мати, плачучи, сказала:

– Як тільки зберемо урожай, тоді підемо разом до Пречистої. Переконай і його, щоб ішов з нами і висповідався. Бог змилюється. А ось це в мене свячені трави і церковне кадило, якими кожен вечір будеш обкурювати хату, і, може, дасть Бог, усе направиться.

Так, сидячи, розмовляли вони, а Карпа у той час не було. А тут і смеркло, у хаті потемніло. Ніч була тепла, небо чисте. Повітря таке тихе, що, здається, волосина не ворухнеться на голові. Після вечері, адже погода була чудова, парубки пішли ночувати в поле при конях; інші в stodолу на свіже сіно. В хаті тільки Гапка не могла наговоритися зі своїми батьками. Тихо було всюди, тільки раз по раз потріскував гніт свічки, яка догоряла. Гапка роздмухала вогонь і кинула на жарини свяченого зілля. Відразу ж з-за стіни пролунав мовби шум раптового вітру, і блискавка пробігла по будинку. Задрижали всі.

– Ось він, – повідомила стривожена Гапка.

Усі змовкли і, молячись, чекали, що буде далі. У печі стояли горщики. Один з них підлетів догори, упав на підлогу і розсипався на дрібні черепки. Збан з квасом, який стояв на лаві, вискочив на стіл, а зі столу кинувся на землю і розлетівся на друзки. Кіт злякався, зблиснув очима і, пирхаючи, сховався під лавою. Різне хатне начиння почало літати з кутка в кут.

Герасимова жінка зняла з себе мідного хрестика:

– Нехай він буде твоїм захисником, – сказала і вдягла на шию доньці.

Коли благочестива жінка вимовила ці слова, дрібні, мов град, камінці, вилітаючи з темних кутків, відскакували від стін, а важкі каменюки вилітали з печі. Батьки з дочкою, закликаючи на допомогу Пречисту, вибігли за двері.

Зібралася вся челядь та зі страхом і здивуванням поглядала на будинок. З вікон і від стін летіло каміння різної величини. Всі позирали на цю дивовижу і не знали, що робити.

Минула північ, заспівав півень. Врешті стрілянина вщухла. Проте ніхто не відважувався увійти до будинку. Челядь чекала сходу сонця на подвір'ї, а Гапка пішла з батьками до їхньої хати.

Коли сонце було вже високо, приїхав Карпо. В хаті пусто. Зустрів одну тільки наймичку, яка прийшла з поля, побачивши, що повертається господар. Спитав у неї:

– Що тут сталося? Де моя жінка?

Наймичка оповіла йому, як все було. Карпо налякався й поблід.

– Вона мене загубила, – закричав і відразу пішов до чарівника Парамона.

Звістка про подію того самого дня розійшлася по всій околиці. В панському маєтку одні повірили, що то все робота сатани, інші ж сміялися, кажучи, що тут просто чийсь бешкет. Герасим повідомив про все священику, просячи щоб він цього ж дня освятив Карпову садибу, в якій поселився сатана.

Над вечір цікавий люд поприходив з усієї волості, щоб побачити тії дива.

Прийшов економ і з ним багато молодих та сміливих хлопців з маєтку, які, не вірячи в сатанинську силу, сподівалися, що зловлять якого-небудь бешкетника. Кілька з них, не зважаючи ні на що, навіть відчинили двері і хотіли увійти до будинку, але не встигли стати на порозі, як усі з криком кинулися назад, бо камінь луснув одного з них так, що хлопець ледь не знепритомнів. Люди відступили трохи далі від будинку, а каміння щораз то густіше сипало звідти.

Карпо від розпачу змінився весь і, мов очамрілий, проклинаючи дружину, сусідів і челядь, хотів увірватися в хату, але йому не дозволили. Парамон, що стояв поряд, шепотів щось, але своїми чарами вже не міг допомогти. Пан, опанований цікавістю, приїхав також і, не відважившись наблизитися до хати, наказав оточити садибу і чекав, який кінець буде цим жахам.

Священик учинив святий обряд і, коли зі свяченою водою хотів підійти до стін, умить весь будинок охопило полум'я, і будівля звалилася.

Здивований люд, дивлячись на таку помсту злого духа, здвигав плечима. На місці, де стояв будинок, тліло тільки вугілля і диміли головешки. Священик повертався додому, роздумуючи про безглузді вчинки своєї пастви. Парамон, відходячи, трусив головою і лаяв нещасного Карпа: «Добре, дурню: як постелив, так і виспався».

По всій околиці, у сільських хатах і в панському палаці, довгий час говорили про цю пригоду. Карпо невідомо де подівся після тієї страшної пожежі. Зник і вже більше не провідував ні своїх приятелів, ні тестя, ні жінки. Різне про нього думали. Одні міркували, що він злигався з лиходіями, які переганяли крадених коней. Інші селяни казали, що зустрічали Карпа зовсім безтямного, зачувши їхні голоси, він, як дикий, утікав у ліс.

Минуло кілька тижнів. Шукаючи качок, якийсь ловець ішов берегом озера. День видався хмарний, хвилі билися в берег. На піску біля самої води він ще здалеку побачив викинутий водою труп, якого хвилі вкривали піною. Важко було пізнати, чиє це тіло, але одяг і перстень на руці вказали на Карпа. Так нещасний скінчив своє життя. Без молитви і без священика там таки на березі труп закопали.

Гапка кілька років жила при батьках, від печалі і страху весь час хворіла. Після смерті батьків і вона згасла, як свічка. Царство їй небесне. В своєму благочестивому і цнотливому житті була вона зразком для усіх навколишніх жінок. Хоч було це давно, проте і тепер там, де вона слізьми поливала сад, зеленіють вишні і яблуні, і квіти там щовесни найгарніше цвітуть, дівчати в святкові дні плетуть з них вінки і прикрашають ікону Пречистої.

ЗУХВАЛІ ВЧИНКИ

Коли був я ще зовсім молодий, пам'ятаю, жив у нашому селі селянин Антін. Мав він гарне господарство, біди не знав, а що був бездітний, то узяв дитя невідомо від яких батьків. Його охрестили Василем. Антін виховував його, як свого рідного. Коли хлопець виріс, то почав гонити худобу на випас, але був великим ледарем і збитошником. Завсіди скаржилися на нього: то корови пустить на засіяне поле, то облає когось гидкими словами, то каменем кине. Ідуть скаржитися Антону, але Антін любив його і не хотів нічого слухати, а потурав у всьому, а той ріс і робився все гіршим і задерикуватішим.

Зібралися одного разу на панщину. Було то після св. Петра, і Василя також послали на роботу. Він, як звичайно, з кожним зачіпався, ні про кого доброго слова не сказав. Був тоді день дуже спекотний. Ополудні вїт наказав покласти коси і перекусити чим хто має. Усівшись на лужку в коло, говорили ми про те та про се. Раптом бачимо, як один селянин, що було відійшов чогось від нас, стоячи у гаю, махає рукою і кличе до себе:

– Швидше, швидше, ходіть сюди, покажу вам диво!

Ми побігли туди. Селянин показав рукою на недалекий бір:

– Гляньте, що робиться.

Ми побачили перед собою дивиса нечувані. Полісун іде бором, голова вища сосен, а перед ним вибігають на поле величезні череди білок, зайців та інших звірів; у небі застять сонце, відлітаючи геть, тетеруки, куріпки та інше птаство. Полісун вийшов з лісу, перетворився на карлика, і зразу ж з поля і лугів піднялися мотилі та інші комахи і, мов темна хмара, закрили усе навкруги.

Збитошний Василь схопив камінь на полі, підбіг туди, де стояв Полісун серед трав, і кинув у нього каменем, гукаючи:

– Згинь, пропади!

Полісун, закричавши страшним голосом, що аж листя посипалося з дерев, піднявся з трави, ніби величезний чорний птах і, голосно б'ючи крилами, сховався за лісом.

Нас охопив неспокій. Дивимося всі на Василя, дивуючись його відвазі. А він, від гордості за свій учинок, сміявся до сліз. Був між нами один досвідчений чоловік, який сказав:

– Чув я від старих людей, що така зухвалість приносить лихо. Вигорять тут ліси і пущі, буде мор на худобу, але і тобі, Василю, не мине це безкарно.

– Що мені до того, – відповів Василь. – Я радий, що в дідька гарно каменем поцілив, нехай не виганяє з наших лісів птахів і звірів.

Чутки про це розійшлися по всій околиці; такі хлопці, як Василь, хвалили його відвагу, і він усюди гонорився своїм учинком. Але досвідчені люди, які краще все це розуміли, зі зневагою слухали ті вихваляння. І Антін, тихий чоловік, засмутився, коли почув про те.

Інший випадок був ще страшніший; коли згадаю – аж волосся на голові стає дуба. Одного разу (також на панщині) згрібали ми сіно. День був ясний і спокійний; на сході з'явилася хмара, і далеко, мов із-під землі, обізвався грім. Тут бачимо: іде схожий на стовпа, вихор, піднімаючи вгору пісок і все, що йому попаде на дорозі. Крутячись вином, минає поле недалеко від нашої сіножаті. Зі здивуванням дивимося на це. Але Василь кидає граблі, біжить полем, зустрічає стовп вихору і, простягаючи йому руку, кричить:

– Як ся маєш, брате!

А з клубів пилу подає і йому хтось чорну, як вугіль, руку. Стовп, крутячись, пішов далі полем. Страх охопив усіх нас. Повернувся Василь, але ніхто йому слова не посмів сказати. Зрозуміли усе, що він запанібрата з духом проклятим.

З того часу ніхто з ним розмовляти не хотів; всі його боялися, і навіть ті почали від нього утікати, з ким раніше дружив.

Вся волость про це дізналася, дійшла чутка і до вух пана та економа. Вони не хотіли цьому давати віри, і коли якось пан в маєтку запитав самого Василя, чи правда те, що говорять, він, лаючи всіх, відповів:

– Тим дурням завше щось примариться, аби розносити брехню і плітки.

І пан його не зачіпав.

Антін, добрий чоловік, завжди Василю вселяв страх перед Богом, напучував, змушував ходити до церкви і молитися. Він же сміявся зі всього, усім погорджував та ішов замість служби Божої до шинку.

Нарешті вирішив оженитися. Антін вважав, що гарна дружина і зміна в житті виправлять його. Посилав сватів не тільки в свою, але і в чужу волость. Але всюди відмовляли, бо слава про Василеві пригоди і про його лихий характер розійшлася далеко.

Василь погорджував усіма і насміхався зі всього, кажучи, що він давно вже сам собі вибрав наречену, яка йому найбільш до вподоби. Не хотів спочатку про це нікому говорити, але тепер оголошує всім, що закоханий в Оринину дочку Галю, що признався їй і вже отримав від неї згоду.

Почувши це, Антін вельми засмутився і раїв йому відмовитися від цього наміру, бо про Орину ходять чутки, що вона жінка лиха і чарівниця, а яблуко від яблуні недалеко котиться, то, може, і дочка буде такою. Проте всі поради були даремними і Василь ще частіше почав відвідувати Оринину хату.

Дивлячись на його прихильність до Галі, одні сусіди із сміхом казали:

– Пізнав рівний рівного, буде пара дивная.

Інші хвалили: Галя буде доброю жінкою і не піде материними слідами. Були і такі, що казали, мовби його любов не справжня, а мовби йому піднесли щось у напої, і хоч він і запанібрата з чортом, а таки трапив на спритнішу і сам був зачарований.

Щиро старався Антін змусити його відмовитися від свого наміру. Нарешті пригрозив, що відречеться його, таку невістку не прийме до хати і молодим на господарство нічого не дасть.

– Я й не прошу ні в кого нічого, – відповів Василь. – Знайду все сам, добуду і гроші. І такий опікун, як ти, може, сам прийде колись до мене за позикою.

Антін пішов до кума Мартина. Був це чоловік поштивий і говіркий, готовий кожному дати раду і допомогти, тому і любила його вся волость. Мартин охоче пообіцяв придивитися до цієї справи і вирятувати парубка від того захоплення. Дав навіть слово, що затоваришує з ним і відговорить від женячки.

Коли Василь почув від опікуна, що не буде мати жодної допомоги, вирішив шукати скарби, хоч би й були вони закляті чи силу сатанинську мали. За дві версти від нашого села був при дорозі пагорб, оточений з двох боків сосновим лісом. А на пагорбі лежав величезний камінь, який люди називали Змієвим. Старі люди про нього оповідали так.

Одного разу влітку тихої, погідної ночі з півночі на південь летів, палаючи вогнем, змій, ніс нібито з собою багато золота і срібла грішникові, який продав чорту душу. Бачили це подорожні і люди, що верталися з панщини. Раптом розкололась блакить неба, розлилося велике світло, люди, молячись, впали на коліна, а змій, вирізьблений променем небесного світла, зачарований, упав на пагорбі і перетворився на камінь. Скарби ж, золото і срібло, які він ніс із собою, самі закопалися в землю, і з того часу з'являлися вночі в різних кінцях пагорба в різних образах. Одні бачили на камені Плачку, яка витирала собі сльози вогняною хустинкою; інші, ідучи пізньої пори дорогою, зустрічали карликів, чорних і товстих, як діжечки, що котилися пагорбом; іншим ввижалися чорні козли, що скакали із землі на камінь, а з каменя на діл, і багато інших дивовиж.

Казали, що коли хто наслідиться біля цього каменя заночувати, тому ті скарби і дістануться. Василь був сміливим, не боявся нічого, адже раз уже з сатаною, що їхав на вихорі, вітався, як з братом.

Після заходу сонця, коли вечірній сумерк закутав поля, подався він на пагорб і сів на камінь. Хмари закрили небо, темно в полі, усюди глухо, в лісі, що чорнів перед ним, озвалася сова; Василь побачив, як снували перед ним тіні, повзли з-під каменя, сикаючи, вужі, стрибали навкруги страховиська з собачими головами і козлиними ногами. Василь сміливо поглядав на це, міркуючи, що зараз йому з'являться скарби. Раптом побачив, як хтось повернув з дороги і наближається до нього. Це був Мартин.

– Що ти тут робиш? – запитав, усміхаючись. – Напевно, скарби шукаєш?

– Шукаю, але чого ти прийшов? Ти затримав мене на порозі великого багатства, вирвав з рук моїх щастя, отже заслужив, аби я тобі голову каменем розкріюв.

– Не гнівайся. Я розкажу про кращі скарби. – І, сівши біля нього на камені, сказав: – Слухай, Василю, ліпше йди додому. Здоров'я, поштита праця – це найдорожчий скарб для гарного чоловіка. Погано, коли хто шукає допомоги від нечистого. Ти ще молодий, працой, Бог допоможе. Антін, опікун твій, дітей не має; коли будеш слухняним, то все, що має, тобі заповість.

Василь розгнівано сплюнув і, бурмочучи щось, одійшов.

З того часу не вертався додому. Антін, бачачи його велику затьятість, заспокоївся і чекав, що з цього вийде. Знайомі приносили різні звістки про Василя. Одні казали, що знайшов якусь гультяйську зграю та зайнявся розбоєм, а набуті гроші пропиває в шинку. Інші – що живе в Орини, навчається чарам, і навіть бачили, як він з Галею і Ориною ходив лісами і болотами біля озер, збираючи трави, на яких ніколи роса не висихає.

Мартин хотів би зустрітися з ним, але не випадало. Не наслідювався йти до Орининої хати, боявся гостинності чарівниці.

Одного разу в неділю надвечір подався Мартин до шинку з надією, що, може, зустрінеється з Василем. У шинку було людно, Мартина запросили до столу, частують горілкою. Жид Есель радий гостям, наливає горілку, ставить на стіл і крейдою записує на стіні рахунки, домовляючись, що коли восени буде новий хліб, то приїде до них, пригостить господарів горілкою, а ті віддячать збіжжям.

Зайшла мова про Василя і його любку, одні хвалили Галю, що гарна дівчина і була б доброю жінкою, коли б вийшла заміж за гарного чоловіка, а не за Василя, який побратався з чортом; інші ж Василя, Галя і Орину називали негідними людьми. Коли ця суперечка затягнулася, Есель, що стояв у кінці столу, сказав:

– Послухайте, ви несправедливі до Василя. Василь – чоловік добрий і дбайливий; коли прийде з товаришами до мене, то завжди платить готівкою. А Галя, ай то Галя, гарна дівчина, одягається, як панянка, та і в Орині я нічого поганого не бачу. Ну і що, коли вона чаклує? Вона чаклує, щоб мати гроші, а гроші дуже потрібні кожному; вона і допомагає: лікує зіллям людей.

Раптом відчинилися двері, і зайшов Василь з піднятою головою, шапка – набакир, а з ним кілька друзів. Роззирнувся й, побачивши Мартина, насунив брови.

– Як ся маєш, Василю? – привітався Есель. – Давно тебе не бачив, вже дні три. Я і моя Сара думали, що з тобою таке, а тепер оце щойно гомоніли з людьми про тебе.

– Я знаю, що люди про мене говорять: собаки гавкають, а вітер носить. Та мені байдуже. – Він сів на лаві, сперся ліктями на стіл і гукнув: – Дай нам горілки, але доброї.

– А може, Василь просить горілки солодкої? Я саме привіз із міста, хоч вона й коштує дорого.

– Дай дорогої. – І кинув кілька гривеників на стіл.

Жид вмить поставив келишок і пляшку горілки.

Люди за другим столом поглядали на це здивовано і перешіптувалися. Максим, який уже добре собі закропився, голосно розсміявся:

– Ого! Як бачу, ти, брате Василю, розбагатів не по-нашому, вже п'єш панську горілку. Напевно, ночував коло Змієвого Камня і знайшов гроші або, може, Орина, що має бути твоєї тесьовою, якимись чарами насипала тобі срібла повні кишені.

Василь зиркнув з-під лоба зі злістю:

– З тобою ніхто з нашого товариства не говорить і ніхто до розмови не просить, то й не мішайся, а то так зав'яжу тобі вуса, що другий раз не відважишся дурниці верзти.

– Зав'яжеш мені вуса? Ой-йо-йой! Дивіться, вже навчився чаклувати від Орини, уміє вуса зав'язувати! Дивись, щоб не скалічив так, як твоя майбутня тесьова. А чи знаєш, чому вона на ліву ногу кульгава?

– Мовчи, коли з тобою ніхто не балакає.

– Ніхто не балакає, то будуть слухати. А я розкажу всім – послухайте! – розкажу вам, чому Орина кульгава. Це їй від Грицька подарунок. Сам оповідав мені під секретом.

Одного разу ввечері, як сонце сіло, повертався він з косою з поля додому і почув, що чарівниця кличе корів, називаючи кожну за її мастю. В вечірній тиші чути було, як по селах відзивалися муканням корови; замукали також і в його оборі. Він перелякався, що залишиться без молока, і побіг туди, звідки чувся голос, щоб довідатися, хто та чарівниця, підкрався тихенько і що ж бачить? Орина, сидячи на плоті з розкудланим волоссям, диким співом насилала чари.

«Буде біда, – подумав собі. – Треба їй як-небудь перешкодити». Побіг він додому і поклав над дверима в оборі свячені трави і воскову свічку. Ледве одійшов кілька кроків, бачить, прилетіла сорока і стала розкидати трави і дзьобати свічку. Грицько кинувся в хату, схопив рушницю, набиту дрібним шротом і вистрілив – посипалося пір'я, проте сорока полетіла геть.

Наступного дня він почув, що Орина поранена в ліву ногу і лежить хвора у ліжку. Зрозумів усе і подумав собі: «Буде мати пам'ятку». Проте боявся помсти, бо вона незабаром зав'язала на нього залом у житі. Але залом він спалив на осикових дровах, і чарівниця сама ледь не загинула.

Василь в гніві схопив пляшку, кинув її в Максима і попав у самі груди. Тут вони підскочили одне до одного, і зчинилася бійка.

На щастя, з поблизького маєтку їхав верхи економ і, почувши пронизливий крик орендаря, завернув до корчми. Есель вибіг назустріч економу.

– Ай, добродію, бійка в шинку, насильство, що ті п'яниці шкоди мені наробили!

Економ зіскочив з коня і звелів негайно припинити бійку, бо завтра за пиятику всіх суворо покарають і кожен заплатить за вчинену шкоду. Парубки вгомонилися. Економ вигнав їх з корчми і вони розійшлися в різні боки, погрожуючи одне одному відімести.

Назавтра в маєток прийшла заплакана Орина і оповіла панам, що незичливі люди всюди говорять про неї, мовби вона напускає чари, щоб шкодити іншим, робить на збіжжі закрутки і відбирає молоко в корів. Присягалася, що ніколи нічого подібного не чинила. Звичайно, старалася людям допомогти у хворобах, лікуючи їх зіллям, сила яких тільки їй відома. І ця незичливість до неї панує у всій околиці. Про Василя, якого обмовляє Антін, також говорять, мовби і він побратався з чортом. Але ж і це тільки вигадки. Справді, Василь – чоловік молодий, нестриманий, бо ще не спробував у житті біди, але з часом переміниться. Він упадає за її донькою, але і цю сироту люди кривдять, лихе про неї говорять.

– Чув я про Василя, що він не слухає свого опікуна, і начебто зустрічався з вихором та вітався з ним, ніби зі своїм братом. Цього не варто робити, краще жити з Богом. Скажи Василеві, нехай не займається дурницями та ходить до церкви і працює. Ну, іди ж додому і заспокойся, я твоєї доньці справлю весілля в маєтку, бо чув, що дівчина вона гарна і працююча.

Того ж дня пан наказав покликати Антона і щоб Василь перепросив свого опікуна. Антонові ж наказав, щоб не боронив Василю одружитися з Галею, а допомагав їм, бо вони обоє сироти. І сам обіцяв виділити йому найкращі землі і дати худобу на розплід.

За кілька днів дали пробощу на заповідь. А там і весілля справили.

Пан з Антоном дали молодим усього, що ті потребували, щоб завести заможне хазяйство. Але Василеві з господаркою не велося. Одна біда його підстерігала за іншою. Виженуть пастухи отару в поле, вибіжить з лісу вовк, схопить барана і втече. Коли роззирнуться, то виявляється, що то Василів баран. І скільки це не повторювалося, то завжди вовк ніби навмисне вибирав тільки Василеве. Ходять гуси полем, вскочить лисиця і подушить їх – гуси теж Василеві. А то, було, корова його заблукала біля озера й провалилася у болото, поки прибігли на допомогу, вже втопилася. І ці нескінченні страти довели його майже до злиднів.

Якось загорівся бір, збіглася вся волость, та не дали ради, полум'я, як хвиля на озері, розійшлося по всьому бору. Шугаючи вгорі, воно охоплювало густими лапами ялини і сосни, а дим, як страшний туман, закрив усе небо і землю так, що ледве можна було дихати. Неподалік був Василів будинок, іскринка залетіла на тік, і згоріло збіжжя.

В ті дні селяни казали, що це відістив Василеві Полісун, якого він колись вдарив каменем, коли той звірів і пташок переганяв з одного лісу в другий. Тоді то один дід напрозорочив йому пожежі і мор на худобу. Василь з горя ще частіше почав провідувати шинок. Його дружина і теща працювали день і ніч і старалися відвернути його від лихого. Але він знову повернувся до безбожних своїх учинків.

Одного разу Антін, Мартин та інші, хто йому щиро сприяв, прийшли до Василя ввечері і пробували напоумити, щоб терпляче приймав усі свої біди: може, колись Бог усе й перемінить на краще. А тут якраз насунулася хмара і почалася гроза. Він в задумі сидів коло вікна, вітер завивав за стіною, а він, як непритомний, промовив:

– Мій брат, виючи, промчав повз мою хату і полетів гуляти широкими полями і густими лісами. Скоро і я за ним туди подамся.

Чуючи ці його слова, перелякалися всі, і дружина почала плакати. А коли Антін сказав Василеві, що він знову повертається до безбожних учинків, – той грюкнув зі злістю дверима і вийшов з хати.

Одного дня надвечір, сидячи в шинку, Василь, коли вже гарно підпив, сказав своїм друзям:

– Скоро я розбагатію. Спала мені гарна думка: піду ночувати до Змієвого Каменя, поклонюся чортам, мо' не пошкодують мені грошей?

Коли ж ті почали з нього насміхатися, що він ніколи не відважиться там переночувати (а була вже пізня година), він схопив шапку:

– Ось доведу, що не боюся привидів! – Кинув товаришам і пішов на пагорб до Змієвого Каменя. А звідти вже не повернувся додому.

Минають дні, тижні, місяці... Василя нема. Шкодують його знайомі, плачуть дружина з тещею. Немає звістки, чи живе він, чи помер. Ходили різні чутки між людьми: одні казали, що Полісун звабив його в свої нетрі, а дехто навіть чув Василів голос і Полісунів сміх. Різне говорили. А Василь згинув назавжди.

Стара Орина, день при дні дивлячись на сльози своєї Галі, втратила здоров'я і заручилася із землею. Галя і тепер ще живе в панському маєтку – ні удова, ні заміжня.

ВУЖЕВА КОРОНА

В моїх панів був ловчий, звався Семен. Хата його стояла недалеко від маєтку, панщини він не відробляв, а весь його обов'язок був – пильнувати ліс, ходити на лови з паном та приносити дичину, коли, чекаючи гостей або перед яким великим святом, велять з маєтку.

Одного дня прийшов до нього економ і постукав у вікно:

– Семене, пан велів, щоб ти ще до неділі приніс пару тетеруків, зо два бажанти і кілька куріпок, то не лінуйся, бери рушницю, мого собаку та іди на лови.

Поквапився Семен, бо була вже середа. Узяв рушницю, зайшов до маєтку за собакою і пішов до лісу. Але в нещасливий час вийшов він на лови, ходив цілісінський день, а бачив тільки дятлів, що коцюрбли собі на сухих ялинах. Ночував у лісі і добряче замерз, бо була вже осінь. Наступного дня до сходу сонця поневірявся він по лісі. Та все дарма: навіть здалеку не бачив тих птахів, яких шукав, тільки вітер шумів у деревах. Зголоднілий пес втік до свого господаря, і Семен, змордований та похмурий, повертався додому, не знаючи, що робити.

Сів він на колоду і думає собі: «Погано буде; пан не дасть віри, що я щиро намагався виконати його волю. Чого доброго скаже: ото ледащо! Ех, поклонився б я і нечистому, аби тільки посприят мені сьогодні».

Ледве так подумав – вибіг звідкись величезний чорний собака, сів перед ловчим і страшними очима витріщився на нього. Семен покликав його до себе, але собака не рушив з місця, а тільки дивився, як скажений, аж ловчого взяв неспокій, і дрижаки пройняли. І тут бачить: виходить з гушавини якийсь старий чоловік – волосся збите в ковтун, брови густі, споловілі, мовби від сонця і вітру, у довгому до п'ят кунтуші. Сів на пень біля ловця і каже:

– Бачу, що торба твоя порожня і обличчя похмуре. Напевно, полювання невдале.

– Ходив два дні лісом, наморився сам, і собака, зголоднівши, втік від мене; не вдалося жодного разу стрелити. Де ж поділося те птаство? Загадали мені до неділі принести дичини, та звідки її узяти? Лихо мені!

– Не журися, – каже незнайомиць, – послухай моєї ради. Я допоможу тобі. Завтра 14 вересня, то ввечері йди на Лосину гору, на цілу ніч буде тобі дорога, бо сам знаєш, що ця гора відсіль неблизько; стоїть вона серед темних лісів; підійдеш до неї якраз на світанні і побачиш,

що схили її вкриті вужами. Не лякайся, вони зачіпати тебе не будуть; межі них зустрінеш Вужевого короля. Постели перед ним білу хустку, стань на коліна і поклонися; він кине тобі на хустку свою Золоту Корону і з громадою своїх вужів піде в зимові схови. Слухай ще, дам тобі пересторогу: ідучи вночі на Лосину гору, не лякайся нічого і нічому не дивуйся, інакше даремні будуть твої зусилля. Коли матимеш у себе Вужеву Корону, то цей чорний собака, який тепер перед тобою, завжди, як тільки підеш на лови, стріне тебе і поведе лісовими стежками, і щоразу настріляєш стільки, скільки схочеш. Але ніколи не лякайся нічого і не дивуйся нічому, бо коли похитнешся серцем або духом – не буде тобі щастя. Не пускай в душу сумніви.

По цих словах він сховався в гушавині, і собака пішов за ним.

Семен провів поглядом незнайомого, довго стояв задумавшись, та врешті подався до хати, узяв біла хустку і зі стрільбою за плечима рушив до Лосиної гори. Коли зайшов у дикий праліс, то вже сутеніло, темніше і темніше робилося серед густих сосен і ялин. А він далі й далі йшов у глиб лісу. Вечір поволі перейшов у ніч.

Глянув увись – ледве кілька зірок на небі побачив крізь гілля. Жодної людини не було на ту пору в лісовій пустелі, навколо чув тільки крики сов і пугачів та в гушавині тупіт переполоханого звіра. А що не раз випало йому блукати серед ночі по лісу, то дорога ця не страхала його.

Опівночі люті почвари оточили ловчого. Бачить, як наближається величезний ведмідь на задніх лапах, рикає і вже хоче напасти; зграя вовків, наїжившись і світлячи очима, загрожує кривавими пащеками. Семен відважно йшов серед хижачької зграї. Заступив йому дорогу вищий за ліс велет, що вирвав велику ялицю і вимахував нею в повітрі. Проте ловець сміливо минає все це.

Місяць визирнув з-за хмари. Здається Семену, що виходить він з лісу і бачить вдалині палац, який світиться золотом і сріблом; підходить до тієї чудової будівлі, минаючи чарівний сад, де мовби весна і літо зійшлися разом: тут цвіли найдивовижніші квіти і достигала найкраща садовина. Зозуля сумним голосом озивалася на дереві; затьохкав соловей в хмизняку; чути чудовні голоси дроздів і шпаків, і розуміє Семен їх веселі співи. Спіткали його дівчата з вінками на головах, танцюючи, вабили до себе. Він минув усі ті дивиси, не задивляючись і не зважаючи на них.

Зникли чарівні марева, подув осінній вітер, і Семен побачив на сході червоне небо. Скоро зійде сонце – і він приспішив кроку до Лосиної гори. Коли прийшов на призначене місце, побачив гурт вужів. Вони, сикаючи, заступали йому дорогу. А вже й сонце піднялося. І тут зустрів Семен такого величезного вужа, якого ніколи не бачив. Той сміливо повз, а на його голові сяяло золото. Семен простелив білу хустку і став на коліна. Вуж скинув з голови корону на хустку і поповз далі, а за ним і інші вужі хутко сховалися за горою. З радістю розглядав Семен золотий скарб, схожий на два блискучі листочки, що зрослися кінцями.

Ледве покинув гору, як його зустрів величезний чорний собака, який вчора побіг за незнайомцем – дивиться в очі і, здається, кличе за собою. Пішов ловець за собакою. Той спляється і очима показує на дереві тетеруків. Разів кілька стрелив він у тім місці й кілька штук забив. А незабаром вже ніс додому купу набитої пташви, а як наблизився до хати, собака зостався на полі, проводжаючи поглядом ловця, а згодом зник з очей.

Пани хвалили ловчого, його сприт на полюванні, а челядь і економ дивувалися з його щастя, з того, як він, не маючи собаки, стільки зміг уполювати дичини.

З того часу Семен став найславнішим мисливцем. Той чорний собака щоразу зустрічав його в лісі, і Семен стільки бив різної дичини, що не тільки панам в маєтку вистачало, але і селянам на продаж.

По всій околиці рознеслася чутка, що Семен – чарівник та що ходить з ним якийсь чорний собака, який у лісі й залишається. Яким, що колись дружив з ловчим, раз тихенько підійшов під вікно його хати, щоб довідатися, що той робить, і почув, ніби він з кимсь розмовляє. Зазирнув у вікно: Семен лащив чорного собаку, того самого, що завжди зустрічав його в лісі.

Собака глянув у вікно кривавим оком і зник, а Яким втік від страху. Вже кілька років вся волость говорить, що Семенові допомагає на ловах сам нечистий, якого тримає він за пахолка, але пани тільки сміялися з цього і не вірили. Хоч пан, побувавши якось з ловецьким на полюванні, не бачив чорного собаку, проте помітив, що дике птаство само летить до Семена і той ніколи не схибив.

Жила у селі неподалік Марися, гарна і юна дівчина, дочка побожних батьків. Багато кому вона подобалася, і Семен мав на неї око. Сподіваючись на своє багатство та на панську ласку, мав надію, що Марися буде його. Одного дня, коли ішов на полювання, побачив Марисю. Вона мала вінок на голові, і квіти так їй пасували, що виглядала вона надзвичайно звабливо. Ходячи неподалік своєї ниви, збирала суниці. Семен підійшов та попросив ягід, дівчина йому не відмовила, тоді він спитав, чи подобається Марисі.

– Люди кажуть, що ти чаклуєш, – відказала вона, – а я боюся чарівників.

– О, ні, Марисю, нікого я не чаклував і не знаю цього ганебства.

– Коли правду кажеш... Я ношу на шиї посвячений у Почаєві хрестик, який може гріхи відпускати... Поцілуй мій хрестик.

– Охоче, – відповів Семен.

І ледве поцілував хрестика, як тут з трав підняв голову величезний вуж, що мовби хотів поглянути на Марисю. Перелякана дівчина закричала. Семен схопив камінь і вдарив вужа. Той, сикаючи, сховався в траві. А після того раптом з'явився чорний собака, задзвякав і зник. Марися від страху тремтіла ледь жива. Семен провів її додому, а звідти знову подався на лови. Тільки вже не зустрів його в лісі чорний собака.

Побачив тетерука, стрелив, але замість птахи – шмат гнилої кори впав на землю. Злякався Семен, повернувся до хати, аж там – безліч вужів сичать і повзуть під лаву і під піч. Відчинив скриню, вийняв Вужеву Корону, а вона вже не золота: два пожовклі березові листочки. Семен остовпів і не знав, що чинити.

Довге ще докучали вужі бідоласі Семену. Не давали спокою не тільки в хаті, але і на гостинах. Коли провідував сусідів, не раз, не боячись людей, з'являвся перед ним невідомо звідки вуж і сичав.

ВОВКУЛАКА

Жив на Поліссі колись селянин Марко, якого ніколи не бачили веселим, завжди він чимось журився, був неспокійний, мовби щось стратив. Будь-яка компанія була йому не до душі. Коли люди йшли на ярмарок, погуляти, потанцювати або збиралися у неділю на забаву в корчмі, він завше самотою як не сидів у хаті, то блукав де-небудь у полі, задуманий та зажурений. Дехто питав його, чому він такий, і завжди Марко відповідав:

– Забагато я страждав. Ніщо мене вже на світі не займає. Помер я для світу.

Тільки найближчим знайомим розповідав свою сумну історію:

– Були часи, коли я був веселим, жодна забава, жоден ярмарок не обходився без мене. Гулі і скоки були в мене в голові, але це недовго тривало. Познайомився я з Оленою. Красива була дівчина, дочка заможних батьків. Я вибрав її з-поміж усіх інших дівчат, яких знав, старався частіше її бачити, бувати в хаті її батьків. Пригорнулася і вона до мене. Через це моє нещастя і сталося.

Багато хто до Олени залицявся та хотів за дружину узяти, а найпершим був Ілько. Пан йому у всьому потурав, о будь-якій порі мав право ловити рибу в панських озерах, дешево купував худобу і вигідно продавав. Часто посилали його в місто купити що-небудь для двору, і щоразу він щось клав собі у кишеню. І так, ошукуючи та обкрадаючи пана, зробився Ілько багатирем; мав чимало приятелів і ласку від пана, бо той вважав його за найнадійнішого лакея, любив і вірив йому більше, ніж кому іншому.

Та ось коли послав цей пихатий Ілько сватів до Олени, то отримали свати гарбуза, бо вона призналася батькам, що не любий їй цей зальотник.

Ілько, почувши про це, сказав:

– Не Оленина воля, а панська. Що не схотіла робити по-доброму, зробить по указу.

Пішов він у маєток і добився свого: загадали Олені йти за нього заміж.

Сусіди, знаючи про мою любов до Олени, сміялися з мене, кпили з мого нерозважного кохання та з відваги, з якою хотів я всіх, навіть багатирів, перемогти і Олену повести до шлюбу. І не раз, роздратований такими в'їдливими жартами, відповідав я, що недовго Ілько матиме панську ласку, а гроші, зібрані шахрайством і крадіжкою, щастя не дадуть, і Олена була б щасливіша, вийшовши за чоловіка хоч бідного, але поштивого.

Дочувся Ілько, що так про нього говорять, і пообіцяв помститися, як тільки випаде нагода.

Надійшов день весілля, Оленині батьки, знаючи про мою любов до їхньої доньки, сказали мені, що свободу панську не переміниш, хоч вона і несправедлива, і жалю не має. Просили, щоб погодився з долею, залишився їхнім приятелем і прийшов на весілля. Хоч і неохоче, але згодився я на те.

Весілля було бучне, гостей більше, ніж на ярмарку. Зібрався люд з усієї околиці, в кількох місцях на вільному повітрі співали і під музику стрибали. Олена була в чудовій сукні, всі її віншували, зичачи щастя і радості. Сам пан приїхав на весільне гуляння, Ілько його частував, а пан розмовляв з ним, походжаючи між весільниками. Молодий помітив мене серед гостей (я стояв сумний, бо мене ніщо тут не займало), він глянув на мене із глумливою усмішкою і пішов з паном далі.

Через якийсь час підійшов до мене дудар Артем, чоловік у літах, і каже:

– Чого сумуєш? Випий зі мною горілки і будеш веселитися зі всіма, – та взяв мене за руку і потягнув до столу з повними пляшками і закускою.

Не відмовився я від запрошення. Ми випили по два келишки горілки. Тут хтось незнайомий, дивлячись на мене збоку, сказав з усмішкою:

– Ну тепер він поскаче!

Артем раптово мене покинув, узяв свою дуду і почав грати, а на мене напав ще більший смуток.

Не багато пройшло часу, як підходить до мене мій сусід і, дивлячись мені в очі, спитав:

– Що з тобою? Чому твій погляд такий страшний, ніби в звіра якого?

Хтось ще обізвався:

– Ага, зіправді, в нього очі, як у вовка, світяться.

Та й інші, що поряд стояли, також повторили це і полохливо глянули на мене. Не знаю, що робилося зі мною, але я весь дрижав. Здавалося, що ці люди зичили мені щось найгірше.

Олена, стоячи неподалік, розмовляла з матір'ю, зиркнула на мене і від ляку закричала:

– Ох, що коїться з ним! Глянь, мамо, які страшні його очі! Нехай би ішов собі звідси.

Почув я ці Оленині слова, і мене мов грім луснув: помутніло в очах і я, непритомний, покинув гуляння і, не знаючи куди йти, побіг дорогою, а там зустрів жінку, що вела за руку маленьку дитину.

– Ой, не дивись на мою дитину, – закричала вона мені. – Ти уб'єш її своїм страшним поглядом.

Я кинувся бігти, а коли прибіг додому, то собака мій не пізнав мене. Марно хотів його заспокоїти, вже й слова сказати не можу: тільки стогін, схожий до виття, добувався з моїх грудей. Люта тривога оволоділа мною. Парубок мого сусіда глянув на мене і вразився.

– Від чого це, – каже, – твоє обличчя і руки обросли шерстю?

Глянув на себе – і, мов очманілий, покинув свою хату та побіг у поле. Худоба, що паслася там, втекла від мене, собаки стали кидатися, і я хутенько сховався в лісі. Біг через нетрі і дикі

пущі, аж поки не сховався у затінку густих ялин; тут, оглянувши себе, побачив, що руки і ноги мої вже перемінилися на вовчі лапи; хотів заплакати над своїм нещастям – і жахливе виття вирвалося з моїх грудей. Бродив я по горах і лісах страшним звіром. Думки і почуття в мене zostалися людськими, я пам'ятав минуле і, задумуючись про своє теперішнє життя, мучив себе лютим розпачем, не знаючи, чи буде коли кінець цьому лиху.

В кушах я шукав пташині гнізда, ловив зайців та іншу дрібну звірину. Це була моя їжа. Не наближався до людського житла, бо знав, що всі люди – мої вороги, і завжди будуть раді забити мене. Проте чинити їм шкоди не хотів. Не раз у неділю я чув голос церковних дзвонів і виттям просив Бога, щоб змилостився над моєю долею. Багато разів хотів підійти темною ніччю до церкви, але собаки, вибігаючи з села, відганяли мене, а іноді чув людські крики і постріли. Тоді біг скільки мог до лісу, щоб тільки сховатися від напасті. Кожного ранку вив я, вітаючи сонце, і просив у неба поживи на новий день. Восени, зимовими ночами, ховався я у нетрі, тремтячи де-небудь під густою ялиною; шум вітрів занурював мене в сумні спогади минулого. Узимку деколи по кілька днів я був голодний, знесилений, блукав у страшні морози полями, щоб тільки уполювати що-небудь. Мій спочинок завжди був коротким, і незмінно снілося минуле: батьківський будинок, друзі молодості, приятні сусіди, любов до Олени. Іноді я бачив її неспокійною, утікала від мене або, перелякана, гнала від себе, як колись на весіллі, коли мене підмовлений Артем напоїв зачарованою горілкою. І після такого жахливого сну я, тремтячи весь, схоплювався.

Кілька років пробув я в такому жахливому стані. Росла моя ненависть до людей, коли я думав про їхню розпусту, несправедливість, незичливість до рівних собі. Вирішив я шкодити їм у всьому, як вони шкодять одне одному при кожній нагоді, аби тільки мати собі користь. Я нападав на їхню худобу і свійських птахів. Одного разу (пам'ятаю як сьогодні: була весна, зеленів ліс, дні стояли ясні і теплі) я увірвався узліссям до села, де жив Артем. Бачу: на пагорбі ходять пастухи з худобою, Артем оре поле, а неподалік від кущів маленька дівчинка пасе гуси. Він кличе її до себе, називаючи Ганкою, і посилає до хати. Дівчинка швидко повернулася і знову підійшла до гусаків. Я зрозумів, що це його дочка і запалав у мені гнів помсти. Артем – негідний чоловік – довів мене до такого стану, що живу, гнаний звідусіль, в образі страшного вовка. Нехай же і він поскавулить над втратою своєї дитини!

Вискакую з лісу і хапаю дівчинку. На доччин голос біжить батько і в розпачі кличе на допомогу. Чую крики пастухів, собаки на мене напали, скутали до крові. Але ніщо не могло мене стримати. Швидко ховаюся в хащах, несучи свою здобич все далі і далі у глиб лісів; там, звідки мала вже не повернеться сама до хати, і кидаю її. Вона довго лежала непритомна, а коли прокинулася, стала кричати, блукаючи лісом. Її лемент і плач гинули марно серед густих сосен і ялин, і я, тішачись помстою, покинув її в лісовій пустелі. Тільки не довго тішила мене та помста. Коли минув запал гніву, прийшла думка, що Ганка, бідне дитя, мучиться без вини. Повернувся я назад, але ніде її знайти не міг; глухо було в лісі, і голос її вже не чувся. Напав на мене жахливий смуток: я зрозумів, що помстою не заспокою покути. Де б не був – усюди не дають мені спокої батькова розпач, лемент покинутої в лісі дочки і собаки, що, женучись за мною, ранять зубами до крові. Здавалося, що вони всюди нападають на мене. Перебігав я з одного лісу в другий, та ніде не міг знайти спокою; пропав сон, бо і під час відпочинку завжди звучав в моїх вухах розпачливий голос батька, крик дочки, і собаки рвали моє тіло. Одного дня побачив я знайомих селян. Сховавшись від полудневої спеки, сиділи вони в затінку дерев, а неподалік ходили випряжені з возів коні. Підкрався я до них, і зачавшись за кушами, слухав, про що вони розмовляли між собою. Почув, як один з них говорив про мене:

– Де ж бродить тепер у вовчій шкури Марко? Жалко цього чоловіка. Ось вже кілька років мучиться, неборак. Ех, щоб він трапив до чарівниці Оксинії! Кажуть, вона легко перетворює людей на звірів і знову повертає їм людське обличчя. Не знаю, де вона живе, проте чув, що недалеко від тих гір і лісів.

Потішила мене така новина: я вирішив обійти всі гори і ліси довкола, аби тільки знайти Оксинине житло. Кілька днів і ночей бродив я без спочинку дикими пущами. З вершин високих гір оглядав безлюдні місцини, надіючись, що десь там ховається її самотня хатина.

Вибігаю з лісу в балку. Ранок був ясний і тихий! Бачу: кицька на траві стрибає, ловлячи лапками барвистих метеликів. Я довго стежив з кущів на її веселі підскоки і нарешті захотілося схопити її. Та тільки я кинувся, як вона легко, наче вітер, відскочила і вибігла на пагорб. Ось-ось я вже мав її схопити – аж вона перетворилася на сороку і полетіла над землею. Гонячи її, побачив я самотню хатину. Сорока сіла на стріху і знову перекинулася в кицьку. Бачу – усюди повно котів розмаїтої масті: коти на даху, коти на вікнах, коти на дворі. Усюди коти.

Я зрозумів, що тут живе чарівниця. Довго стояв і думав: іти чи не йти до неї? Вона мене не прийме у вовчому образі, треба її де-небудь перестріти, покірно впасти до ніг і просити змилосердитися над моєю долею. Я заховався і став чекати. Сонце сховалося за ліси і гори; узліски вже покрив вечірній сумерк, а недалеко озеро, оточене густою лозою, світилося. Бачу: всі коти – з хати, зі стріхи, з подвір'я біжать на луг, зривають зубами якусь траву і вмиють перетворюються на дівчат, розсипаються між кущів, співають пісні, стрибають; інші зривають квіти і в'ють вінки. Біжу і я на луг. Побачив ту траву з дрібненькими блакитними квіточками; як тільки її зірвав і ковтнув, то враз людиною став. З несказанною радістю біжу в гурт легкодумних русалок, скачу з ними, бігаю, веселюся, зовсім забуваю про своє нещастя. Ця гульня тривала до пізньої ночі.

Змовкли всі птахи у лісі, тільки кричали кажани. Прилетіла сова і, сівши на стріху чарівницької хати, світила очима, і реготала, і зойкала, ніби немовля. Тут неждано зашумів ліс і вода в озері почала хлюпати на берег. Русалки закричали:

– Північ! Північ! – і відразу всі перетворилися на кицьок та побігли на Оксинине подвір'я; одні видерлися на стріху, інші через вікно сховалися в хаті. А я, знову зробившись вовком, побіг до лісу, ліг під густою ялиною і міркував про цю пригоду, шкодуючи, що недовго побув людиною. Я вирішив зостатися тут і хоча б на короткий час забути про своє лихо.

Назавтра я діждався вечора, і знову кицьки перетворилися на дівчат, а до мене повернувся людський образ. Я бавився з ними, весело і безтурботно біг час. Тут одна із зачарованих дівчат, дивлячись на мене з якоюсь погордою, сказала:

– Мені він не подобається.

– Чому не подобаюся? – спитав я, підходячи до неї.

– Тому що бачила, як ти перетворюєшся на вовка, а я вовків ненавиджу, бо через вовка маю біду.

– Як це?

– Коли я жила ще з батьками, пасла гуси в полі, вовк схопив мене і заніс у лісові нетрі, кинув там, а сам зник. Блукала я по хащах, плакала і кричала, не знаючи, в який бік податися. Раптом на мій голос прилетіла в хмарі чорних птахів Оксинія, перетворилася на жінку і, узявши мене за руку, сказала: «Ти не вийдеш з цієї лісової пущі. Нападуть на тебе дикі звірі і розірвуть. Іди краще до мене, в мене жити весело, щовечора танці і пісні. Ти ж юна дівчина і, знати, любиш поскакати?» Не хотіла спочатку її слухати, але, подумавши, що в тих диких лісах ніхто мені не допоможе, згодилася нарешті з її пропозицією. Не знаю, як я опинилася в хаті чарівниці.

О, краще померти, як бути цілий день звіром і тільки на хвилю могли забутися. Слухаючи Ганині нарікання, я відчув тремт на цілім тілі і вмиль перетворився на вовка. І одізвилися в пам'яті: батькова розпач, лемент бідної дівчинки, і собаки почали рвати моє тіло. Кидаюся в ліс, біжу всю ніч без спочинку – ніде не можу сховатися від жахливого спогаду і погоні тих страшних собак.

Нестерпним зробилося життя, ніде не знаходжу спокою, бігаю в розпачі по горах і лісах; стратив уже і надію, що колись хоч на хвилю покине мене моя мука.

Блукаючи без відпочинку, пробігав якимось у полі, де в затінку полуднували орачі. Бачу: їде дорогою священик, спиняється, підходить до своїх парафіян. Почалася довга розмова про різні духовні речі: священик їх повчав жити між собою в згоді і дружбі, дарувати одне одному кривду і не думати ніколи про помсту, бо помста найбільше суперечить релігії і огидна Богові. Вона принижує людську гідність до стану тварини, а добротність і лагідність злагоджує милосердя Боже.

Сховавшись у густих кущах, я чув усі слова священика і відразу вирішив не тільки не шкодити людям, але навіть намагатися їм служити і допомагати в чім тільки зможу: а може, і наді мною Бог змилюється, душа ж моя безсмертна. З цими думками я покинув священика і орачів.

Минуло кілька днів. Блукаючи, думав собі: що я можу зробити доброго у вовчому образі, який усі зневажають? Ледве підійду до людського житла, як всі кричать на мене і собаками нацьковують, то мушу якнайхутше тікати до лісу. Проте я не відмовився від свого наміру. Кілька разів відганяв лисицю, що підкрадалася до гусаків чи індиків, яких необачно залишили в полі. Не раз відбирав барана, якого вовк вихопив з отари. Так живучи, я трохи заспокоїв свої думки, міг вже заснути, хоч і ненадовго; уві сні приємні мрії нагадували мені минуле, коли був ще чоловіком.

Було це в жнива в гарну погоду. Я блукав рідними околицями, коли на полях доспіло збіжжя. Недалеко від себе побачив Олену. Вона жала на своїй ниві, а на межі, лежачи на снопах, спав маленький хлопчик. З приємністю дивився я на цей краєвид, тішився, що Олена щаслива, спокійно живе зі своєю сім'єю. Бог благословив їх господарство, і жито гарно вродило на їхній ниві. Поки я любувався на все це, вискочив із лісу вовк і схопив хлопчика. На дитячий крик кидається мати.

– Рятуйте дитинку мою! – кричить вона, божеволіючи від жаху.

Я наздогнав вовка, відібрав не покусане ще дитя і відніс до матері. Сусіди, що прибігли на рятунок, дивувалися зі всього цього, а я втік до лісу.

Якесь приємне почуття і умиротворення охопили мене після цієї пригоди. Я ліг під деревом і заснув у солодких мареннях. Повернувся уві сні в свою щасливу молодість і так мені було легко, що, як пташка, перелітав з місця на місце. Бачу перед собою такий чудовий сад, якого ніколи в житті не зустрічав; гай, повний пташиного щебету, а пір'я у них гарніше і привабливіше, ніж наші весняні квіти; чисті криничні води струменіли тут і там; деякі дерева були в пахучому цвітінні, а на інших – доспівали плоди. Я зауважив на пагорбі келихи величезних лілей, які розливали приємні запахи. Тільки я хотів зірвати кілька квіток – з'явилася переді мною Ганна (сукня на ній біла, як лілея) і каже мені:

– Не рви мої квіти. Я садила ці лілеї на своїй могилі, поливала слізьми своїми.

І, сказавши так, зникла.

З саду перелетів я знову у якусь дику пустку; блукаючи серед сторічних сосен, ледве знайшов стежинку, яка вивела мене на якусь величезну гору. Тут я зустрів якогось велета. Він узяв мене за руку і вивів з лісу на пагорб, де була могила. На ній стояв дерев'яний хрест, а неподалік стирчала вбита в землю лопата. Велет наказав мені відкопати могилу і дістати звідти мерця. Охоплений страхом, я виконав усі його накази і дістав із землі величезного скелета.

– Це буде твоє тіло, – сказав мені велетень. – Мусиш плакати в ньому, заки не покличуть тебе до нового життя...

Я тремтів від страху, просив, щоб дав мені спокій, але велет сильно штовхнув мене, і я впав на величезні груди скелета, а разом з ним – у яму. Борюкаючись зі смертю, я прокинувся.

Бачу: я – людина. І одяг той самий, який я вбрав колись, ідучи на Оленине весілля. Не вірив, що це було насправді. Боявся зрушити з місця, аби тільки не зникли такі солодкі марева. Довго перебував я в задумі, підняв очі до неба і дякував Богу, що уберіг мене від того жаху.

Піднявся я з могили з невимовною радістю. Здавалося мені, що всі дерева і птахи віншували мене з новим життям. О, як солодко переконалися у милосерді Божому!

РОДИМКА НА ВУСТАХ

Це історія про Варку Плаксуниху, яка померла по-християнськи, висповідавшись і запричастившись, хоча за життя була дуже далека від Бога. Її мати Пракседа мала корчму над рікою, а батько господарював у панському фільварку. Одне слово, не бідували, хоча та корчма не була при великій дорозі і дуже рідко її хтось відвідував, однак вона незабаром збрала гроші, жила весело, купувала нові сукні і завше гарно була вбрана.

Сусіди підозрювали, що Пракседа на довколишніх селах відбирає молоко коровам, бо сама, дуже мало маючи худоби, масло і сири продавала в місті, і вже по всій околиці ширилися чутки, ніби вона опівночі білий рушник вішала на стіні, підставляла відро і з двох кінців доїла, молоко лилося з того рушника до начиння і за хвилину усі гладушки були повні.

Кілька господарів вирішило конче переконалися, чи то правда, запрягли опівночі коней і поїхали туди, бо корчма була далеченько від села. Але що трапилося! Хоч дорогу вони знали настільки добре, що могли з зав'язаними очима добратися, але довелося до самого світанку проблукати, не відаючи в які забрели сторони. Аж при світлі білого дня помітили, що всеньку ніч кружляли довкола корчми, але знайти її не могли, коней вимучили і самі невиспані вернулися домів.

Після цього вирішили приїхати до Пракседы перед заходом сонця. Купили горілки і при келишку якийсь час бавилися, а потім, прикинувшись п'яними, поклялися спати на лавах, однак кожен з них поглядав з-під руки, аби розгледіти чим корчмарка буде зайнята опівночі. Вогонь загас, але в корчмі не було темно, бо у вікно світив повний місяць, час минав для них надто довго, тому, коли вони почули піяння півнів у стодолі, то вирішили, що вже по півночі і їхнє очікування марне. Один встав, вийшов за двері і побачив таку дивовижу: велетенський когут на високих журавлиних ногах, вбраний у німецький одяг і капелюх, співає, сидячи на драбині.

Переляканий, вернувся до корчми, оповів побачене своїм товаришам, вони вийшли з корчми, запрягли коней і чимдуж поквапилися додому. Поблизу свого села зустріли парубків, котрі щойно по вечері йшли в поле ночувати при конях, вони їм розтлумачили невдачам, що до півночі ще далеко.

Коли їм і за другим разом не вдалося упіймати Пракседу на гарячому вчинку, як вона молоко краде коровам, то подалися до пана і оповіли про все, що з ними трапилося і про сатану, який на драбині, як когут співав. Проте пан, економ та інші у маєтку не тільки не повірили їм, але ще й висміяли.

Так ото Пракседа й жила собі спокійно, продовжуючи займатися своїм негідним ремеслом. Коли ж у неї народилася донька, то всі про те знали, що вона ніколи своєї дитини не перехрестила. Оповідали також ті, що ночували у корчмі, що уночі, коли Пракседа спала, якийсь чорний карлик з великою головою колисав колицю з малою Варкою, вдивляючись у її очі.

Дівчина росла і рік за роком гарнішала. Мала вона на вустах родимку, яка на думку парубків її тільки прикрашала, але що дужче ту родимку хвалили, то вона усе більшою росла та так, що її матір почали застерігати, аби та пляма не спотворила обличчя дівчини. Але Пракседа не звертала на їхні слова уваги і та родимка довела молодих людей до нещастя.

Коли вже Варка мала шістнадцять літ, переїжджав кінно пізнім вечором ті краї якийсь молодий панич, ніхто не знав хто він був і звідки, казали, що він мав завше обличчя бліде, ніс довгий, гострий, волосся чорне, мов круче пір'я і тверде наче щетина, погляд такий бистрий, що важко витримати, дивлячись йому в очі.

Сподобалася йому Варка і він часто з'являвся у корчмі, а Пракседа тішилася і мала надію видати свою доньку за шляхтича.

З часом родимка на устах Варки ще побільшала, а люди в селі шептали межі собою, що той панич, який там часто буває, мусів її поцілувати.

От уже Варка має вісімнадцять літ, і хоч та родимка на вустах стала ще більшою, але вроди не псує, ба навіть подобається парубкам, а Варці дуже подобалося, коли її оточував тлум залищальників, хоча усіма погорджувала, бо мати її переконала, що вона знайде собі кращу пару, ніж яка шляхтянка.

Кохав Варку один молодик, що був у пана за лакея і ловчого на ім'я Михась. Зачувши кпини дударя Охріма, що Варку злий дух поцілував, бо вона ніколи не хреститься, а тому і та родимка росте на устах, він розгнівався і шукав тільки нагоди помститися Охрїмові та заслужити цим прихильність матері й доньки.

Якоїсь неділі зібралася молодь до корчми Пракседиди, межі ними кілька лакеїв і ловчий, одні поглядали на доньку корчмарки, захоплюючись її вродою, інші шепталися і називали «панянкою». Прийшов і дудар Охрїм, його посадили на лаву, вгостили горілкою і він у добромум гуморі почав грати і співати, а що були там і дівчата, то молодь взялася до танцю.

Під час тої веселої забави, без жодної причини, глечик, що стояв високо на печі, упав і розбився посеред корчми, а пусті пляшки на столі засвистали так, мовби хтось усередину їм дмухав, і в кожному куті щось гупало на підлогу.

– Від ваших танців ціла корчма трясеться, – одізалася Пракседа, збираючи по землі різні дрібні речі, які злетіли з шафи.

Раптом величезний кіт скочив з печі, усі завмерли, а кіт зник.

Дудар Охрїм перервав мовчання:

– Не бійтеся, танцюйте, то панич, який тут буває часто на гостині, жартує.

Пракседа зиркнула з гнівом на Охрїма, щось шепнула тихенько ловчому і пішла до маленького покою. Охрїм знову почав грати і співати, але Михась вибив йому дуду з рук зі словами:

– Справжній дудар – губи товсті, а голова пуста!

Розгніваний дудар подивився на нього з погордою і відказав:

– А ти справжній панський лакей: сам низький, лоб слизький, ніс плаский – тільки тарілки й лизати!

Ловчий хотів йому дати в писк, але Охрїм перехопив його руку, інші гості втрутилися, відвели Михася набік, переконуючи, що дудар п'яний і бовкнув те, чого потім буде шкодувати. Але Пракседа погрожувала, що так йому не минеться, заплатить коли-небудь за зневагу її доньки.

Дударя випроводили за двері, господиню заспокоїли і забава продовжувалася.

Опівночі виходили з корчми гості, і кожен, ідучи дорогою, чув, що в густім лісі безперервно грає хтось на дуді, усі дивувалися, не розуміючи, що це означає і яким чином і з ким Охрїм забрів до тієї дикої гущавини.

Ніч була тиха і погідна, голос дуди відлунював по всій околиці, у поблизу селах дзявкання псів не переривалося. Господарі виходили з хат і дивувалися, розмірковуючи, що то або лісовик запровадив дударя на манівці, або він сам заблукав у товаристві підпилих гуляк, які забули, що завтра понеділок і треба рано вставати на роботу.

На світанку хлопці, що вартували коней, чуючи оту безконечну музику з лісу, постановили піти на звук дуди і побачити, що там діється. Зайшли у соснину, а там на спорохнілій колоді сидить Охрїм і грає на дуді, не звертаючи на них жодної уваги. Один його взяв за рамено:

– В ім'я Отця і Сина, – промовив, – що з тобою зробилося? Кому ти граєш цілу ніч у лісі?

Щойно це проказав, як дуда випала з рук Охрїма, а сам він мовби увесь задеревів, обличчя почорніло і слова проказати не міг.

Хлопці взяли його під руки, випроводили з лісу і, посадивши на коня, завезли додому. Довго дудар хворів, а свою пригоду оповів так.

Вийшовши з корчми, він, наспівуючи, вертався до села, коли перестрів його на дорозі хтось ніби знайомий, з голосу і вигляду зовсім схожий на його кума, і запитав:

– Звідки й куди йдеш?

– Був я в корчмі Пракседи, а зараз вертаю додому.

– Так рано вертаєш додому? Невже там було нудно? А Варка вже тобі не до вподоби? Гарна дівчина, а та родимка на її вустах прикрашає її, наче коштовна перла.

– Ет, куме, не мели дурниць. Якийсь там панич вигадав, що та родимка гарна, а за ним і решта це повторюють. Але побачиш, що вона розшириться і так попсує її обличчя, що ніхто потім на неї і зиркнути не захоче.

– Ей, куме, якийсь ти дивак, звідки знаєш, вона попсує обличчя?

– Сказав би тобі, але боюся. Михась-ловчий, котрий закоханий в неї, то шалений чоловік, хотів мене бити за правду. А Пракседа як напала, то я мусив тікати з корчми.

– І яку ж тим їм правду зрадив?

– Не кажи тільки, куме, нікому... Я сказав, що то її диявол поцілував.

– Ха-ха-ха! Але ж ти дивак!

Так ото собі бесідуючи, зайшли вони у село, в хаті у кума повно гостей – дівчат і парубків гарно вбраних, а всі мають повні рум'яні щоки, чорні брови і вогнисті очі. Охрім здивовано роззирався довкола. Кум запросив його сісти на лаві, вгостив горілкою, дав на закуску млинців, а дівчата його враз оточили й, зазираючи з усміхом в очі, просили, аби їм якого веселого танцю заграв. Охрім почав грати з запалом, притупуючи ногою. Грав цілу ніч, а йому здавалося що не більше години. Аж коли один з хлопців узяв його за рамено і проказав «В ім'я Отця і Сина» – і хата, і кум, і всі гості враз позникали, а він побачив, що сидить у лісі на гнилій колоді і з останніх сил надимає дуду.

Здогадався Охрім, що таку лиху штуку зробила йому з намови ловчого Пракседа і вирішив помститися. Для цього знайшов чаклуна і впросив, аби силою своїх чарів шкодив ловчому всюди на полюванні, і справді відтоді той ніколи не міг поцілити жодної звірини, ставши об'єктом кпинів, і втратив панську ласку.

Якось Михась, вертаючи з ловів, перестрів Охріма, слово по слові зав'язалася сварка і ловчий прострілив дудареві ногу, що той ледь не вмер з тої рани.

Незадовго потому Михась захворів, опав на силах і весь почорнів. Лікарі не дали ради і він помер.

А тим часом люди зовсім корчми відцуралися, десь і панич пропав і більше не з'являвся. Парубки, що захоплювалися Варкою, перестали з нею спілкуватися, а родимка за кілька років зробилася така велика, що почала псувати колись чарівний вигляд.

Сусіди перемовлялися межі собою: тепер Варка не вийде заміж, зістаріє, мешкаючи при матері, хто її візьме? Не така вже гарна як колись була і зла слава про неї далеко розійшлася по світу, парубки в очі з неї насміхалися:

– Чекай, панно, шляхтич в пишній карет приїде до тебе в свати.

Дівчина, чуючи такі кпини, тільки сумувала і приховано заливалася слізьми.

Зимовою порою міщанин Яків Плаксун, чоловік багатий, їздив по селах і скуповував льон. Лучилося йому побувати і в тих краях, де жила Пракседа та кілька днів пожити у корчмі. Варка відразу йому запала в серце. Він освідчився перед матір'ю і донькою, а ті не відмовили йому, бачачи чоловіка молодого й заможного.

Плаксун після цього подався до панського двору і викупив Варку з кріпацтва. Уся двірська служба з того тільки перешіптувалася:

– Ну-ну, побачимо... Ожениться з нею, то не раз гірко заплаче і буде тоді справжній Плаксун. Дивний чоловік, жениться з відьминою донькою. А та родимка стає усе потворнішою і потворнішою.

Новину обсмоктувала вся околиця, а більшість була тої думки, що Пракседа мусила не інакше як чарами заманити багатого міщанина. Дехто навіть намагався жениха напоумити, але де там – і чути нічого не хотів.

Молоді взяли шлюб як належить у церкві, отримавши благословення пароха, подивитися на молодят зібралось багацько люду з надовколишніх сіл і всі неабияк чудувалися, що Варка несподівано погарнішала, а родимка так змаліла, що її ледве помітно було.

Весілля було бучне і велелюдне, а ніч була спокійна і на чистому небі сяяли зорі. Коли це опівночі почули гості сильне ляскання батога. Усі кинулися до вікон і побачили, що біля корчми зупинилася карета, запряжена чорними кінями, на козлах візник у чорному, а позаду карети лакеї в багатих ліврях. Плаксун із батьками молодої вибігли на подвір'я, гадаючи, що то якийсь поважний гість, але на їхніх очах карета, коні й лакеї зникли. Повернулися стурбовані до корчми. Пракседа неспокійна, бліда, як ніч. Раптом усі гості побачили, що до вікна зазирає якась страховисько, усіх охопила тривога, а Варка аж затремтіла і ледь не знепритомніла.

Чоловік їй тихенько шепнув:

– Заспокойся, над нами Божа опіка, – і, звертаючись до гостей, закликав їх не звертати уваги на ці чудасії та бавитися далі.

Жахлива буря завилала за стіною, аж задрижала ціла будівля. Вітер зірвав дах з корчми, і гості замість веселитися стали проказувати «Отче наш». А щойно засвітало, усі хутенько розїхалися. А Плаксун з жінкою, тестем і тещевою вирушили до міста.

Покинута корчма без даху і зараз стоїть пуста. Пракседа геть перемінилася, зробилася набожною, щодня слухала службу Божу, постила і сповняла усі релігійні обов'язки, і в домі Плаксуна померла.

Змінилася й Варка, і всі її дуже любили, бо була надзвичайно доброю, жоден убогий не покидав її дому без допомоги і потіхи, а родимка на устах і зовсім зникла.

ДУХИ ВОГНИСТІ

Один юнак на ім'я Альберт, маючи кілька тисяч талерів спадку по своїх родичах, але не маючи досвіду, що гроші легко витратити, а добути важко, не ошаджував нічого, полюбив ігри і забави, а незабаром побачив, що його шкатулка, як тіло без душі. А там і приятелі зникли і зостався він сам.

Його кохана панна Мальвіна керувалася однією життєвою істиною: серце можна офірувати тому, до кого линуть твої почуття, але руку – тільки тому, хто має маєток.

Зазнавши перших у життя розчарувань, Альберт засумував. Якимось він забрів до густого лісу; там блукаючи в тіні високих сосен від важкого смутку перейшов до розпачу:

– О! Якщо є злий дух, – сказав сам собі, – який збагачує людей, коли б мені поміг він хоч тимчасово, то я б поклонився зараз йому.

Ледве це промовив, бачить, що хтось сидить під деревом на гнилій колоді, зросту великого, ніс довгий, гострий, обличчя щупле, рум'яне, борода і волосся на голові червоної барви, вбрання хоч і виляляле, однак відсвічувало червоною фарбою. З тривогою зиркаючи на нього, Альберт мовчки стояв.

– Я помітив твій смуток, – сказав незнайомиць, – і готовий зарадити. Чого потребуєш?

– Кращого життя, бо мушу терпіти нужду, через яку мене приятелі зрадили, а наречена відцуралася.

– Поклонися мороку, і дух вогню буде тобі служити, поверне тобі золото і приятелів, будь хитрим, бо слабість природи згубить тебе.

– Що я повинен зробити, аби дух мені служив?

– Слухай і виконуй мою раду. Добудь краплю крові зі свого пальця. Та одна-єдина крапля може наповнити гадюку отрутою. Іди зараз з тою кров'ю он туди на гору. Там живе вуж, який колись хотів убити дитину, але крик матері його так перелякав, що він всю отруту свою загубив, і тепер інші вужі ним гордують. Відтоді він блукає самотою. Пізнаєш його легко: жовтий хвіст свідчить про ослаблені сили. Дай ковтнути йому краплю крові, то враз набуде отрути і сил набереться. А потім іди за ним, він дасть тобі свою мудрість і багатство, побачиш духа в кожній іскорці вогню, а слугою твоїм буде Нікітрон¹². На перший твій поклик вродиться з полум'я.

Сказавши це, незнайомиць встав і подався у гущавину та зник з очей.

Альберт пішов через дикі нетрі туди, куди йому вказав незнайомий, вийшов з тіні лісів аж ополудні, вибрався на верх піщаної гори і зустрів велетенського вужа з жовтим хвостом, який, помітивши прибульця, не мав сил тікати, тільки, піднявши голову, позирав вогнистим поглядом. Альберт на березовім листку підніс йому краплю крові; вуж ковтнув і враз почала зникати на нім жовта барва і за півгодини до нього повністю повернулися сили.

Потім вуж поповз із гори в долину, звиваючись поміж кущів і щораз далі заглиблювався в ліси, а Альберт ішов за ним прудким кроком.

Коли почало сутеніти, він помітив поміж деревами величний палац, де з кожного вікна било яскраве світло. Вуж, звиваючись сходами, незабаром опинився у просторому салоні, а з ним і Альберт. Там усі столи були заставлені стравами і вином, лунала чарівлива музика, на стінах блищали люстра і образи в золотих коштовних рамах. Дивувався довго Альберт тим цікавинкам незбагненим, розглядаючи всі оздоби палацу, аж ось почув голос, який запрошував його сісти за стіл. Їв і пив усе, що там було наготоване. По вечері з'явився вуж, тримаючи в писку золотий дукат, і підняв перед Альбертом високо голову. Альберт взяв дукат і побачив, що на ньому вибито з одного боку полум'я, а з другого – корону і вужа.

Коли в задумі поглядав на гроші, то знову почувся голос:

– Доки його маєш, будеш мати золота стільки, скільки захочеш.

Вуж зник і він зостався сам у салоні, але тут пригадав собі пораду незнайомця, якого зустрів у лісі, і, дивлячись на полум'я свічки, що стояла на столі, вигукнув:

– Нікітрон!

Полум'я свічки щораз вище і вище піднімалося вгору і раптом з того вогню сформувалася висока, легка, гойдлива людська постать і опустилася на підлогу.

– Що накажеш? – спитав дух.

– Хочу повернутись додому.

Альберт летів у повітрі вище гір і лісів і за кілька хвилин вже був у своєму покою.

Вдома він вийняв з кишені золотого дуката і, ховаючи його до шкатулки, подумав тільки: «Щоб вона наповнилась золотом!» – і раптом ціла шкатулка наповнилась дукатами. Радість охопила його і довго він стояв, втупивши очі в золото, боячись аби не зникло.

З тих пір сусіди бачили щось дивне: Альберт скуповує найдорожчі люстра, дзигарі, помешкання його світяться від золота і срібла, є в нього коні, коштовні карети, лакеї в дорогих лівреяx. Він запрошує до себе гостей, дає бали, найдорожчих вин у нього невечерпне джерело.

Мальвіна, почувши про ту несподівану зміну долі, теж дивувалася, звідки він добув таке багатство.

Довго вона мала надію, що, може, він колись її провідає, але минуло кілька місяців, а він не приїжджав. Невже настільки змінився?

Прийшла осінь, вечори довгі, Альберт змордований забавами, вирішив усамітнитися. Сухі березові дрова палилися в печі, на столі дзигар грав мелодію, за стіною осінні шуміли

¹² Нікітрон – один з восьми злих духів, імена яких: Ярон, Ірон, Кітрон, Нікітрон, Фарон, Фаразон, Лідон, Столідон.

вітри, а він сидів перед вогнем і, дивлячись на полум'я, поринав у марення, роздумуючи про своє минуле, про невдячність і зраду приятелів.

Коли так перелітав з однієї думки на іншу, згадав Мальвіну. Малювалися живо в його пам'яті приємні забави до пізньої ночі, а відтак прокинулися забуті почуття і бажання негайно її знову побачити.

Вже хотів був їхати до неї, але роздумав:

– О! Ні! Вона любить багатства, я зараз багатий і господар її почуттів. Не принижу себе, як колись, пошлю їй багатий презент і вона з'явиться до мене сама.

Сказавши це, глянув на полум'я і гукнув:

– Нікітрон!

Дрова наче з пістолета вистрілили, вилетів з печі вугіль, закрутіся на підлозі і став рости, щораз вище і вище піднімаючись вгору, поки не сформувався у людську постать і ось уже перед ним стоїть велетенський мурин.

– Слухаю наказів, – сказав, дивлячись на Альберта вогнистим поглядом.

– Не хочу такої чорної і страшної постаті, – сказав Альберт. – Вертайся у біле полум'я, а викупувшись у ньому, явися до мене з білим обличчям, з лагідним поглядом і в образі молодого чоловіка.

Мурин, як клуб диму, впав до печі, а за хвилину звідти вилетів вогник, з якого враз вигулькнув молодик.

– Поки напишу листа до Мальвіни, принеси мені діамантові ковтки, бранзолетки і діадему з рубінів та діамантів.

Дух блискавкою вилетів у вікно і ще Альберт не дописав листа, а вже всі коштовні речі лежали на столі, а поруч стояв дух в образі молодика. Альберт наказав віддати Мальвіні листа разом із коштовностями та послав за нею карету.

Мальвіна, почувши, як біля її будинку зупинилися коні, підбігла до вікна. З карети вийшов молодий незнайомиць, віддав листа і багаті подарунки. Мальвіна глянула в очі посланцеві і тривога проникла в її серце; хотіла черкнути відповідь, але той зник.

Зі здивуванням вона оглянула дорогі діаманти – такого великого багатства вона не бачила ще ніколи. А коли прочитала листа, то задумалася, не знаючи як має чинити далі.

– Альберт прислав мені подарунки, – сказала своїй подрузі, – пише, щоб я цією ж каретою приїхала до нього. Що маю робити?

– Без сумніву треба їхати.

– А чи не страчу його поваги через такий сміливий вчинок?

– Він не думав про це, посилаючи за тобою карету.

– Але як він змінився! Раніше, коли мене провідував, голос його тремтів, а зараз такий зарозумілий!

Мальвіна хутенько зібралася, вдягнула подаровані коштовності і сіла в карету. Альберт зустрів її в передпокої і запровадив до салону, де усе вражало багатством. Мальвіна була здивована тим, наскільки він змінився, став упевненим і дотепним.

– Чи згадувала ти мене коли-небудь, Мальвіно, звідтоді, як ми востаннє бачилися з собою?

– Як не згадати, коли про щастя Альберта тільки й розмов у місті.

– І що ж там казали?

– Різне, але нічого певного.

– Нехай плещуть. Я свої скарби здобув, нікого не кривдячи.

Поки вони розмовляли, пригадуючи все, що було між ними, дзигар на стіні заграв мелодію і вибило північ.

– Хочеш, Мальвіно, – сказав Альберт, – побачити мій домашній театр?

– Хто ж тут буде грати в театрі, якщо нас тільки двоє?

– Маю акторів, замкнених у шкатулці.
– Надіюсь, я не побачу нічого страшного? Зараз північ.
– Ну, ти ж не думаєш, що я можу бути настільки жорстоким? Не бійся, побачиш тільки дива, які для тебе незбагненні.

Сказавши це, взяв кремінь і викресав вогонь. Дивні чуда побачила Мальвіна: іскри, що падали на підлогу, формувалися у вогники, а з вогників народжувалися діти. На їхніх головах палали кучері, очі, мов іскри, червоним мигали світлом і барвисті метелики тріпотіли крильцями у них на раменах. Одні літали під стелею, формуючи розмаїті фігури, інші по столах, канапах, по підлозі, наслідуючи звірят, птахів і комах.

– Ах! Досить, досить вже того! – закричала Мальвіна, не в змозі далі дивитися на ці сцени.
– Тут нема нічого страшного! Це тільки купідони, які супроводжують прекрасну Венеру.
– Але ж у них на головах жахливе полум'я! Я боюсь!

Альберт змахнув рукою і все зникло. За розмовою їх застав світанок.

Мальвіна, повернувшись додому, не могла заспокоїтися і все розповіла подрузі. Звичайно, під секретом. Обоє дійшли висновку, що в образах дітей мушили бути злі духи, а сам Альберт – чорнокнижник, і завдяки чарам набув своє багатство.

Цей секрет, переходячи від приятельки до приятельки, незабаром став відомим усьому місту. Старші напучували молодих і недосвідчених, аби уникали товариства Альберта.

Минув рік, другий, Альберт смігив грошима, забави стрясає місто. Мальвіна не мала сумніву щодо його зв'язків зі злим духом, однак виконувала усі його забаганки.

Незабаром чутки про те, що Альберт страшний чорнокнижник, а його дім славиться розгульними забавами, розлетілися по всьому місту.

Минуло кілька літ, розгульне життя врешті йому почало набридати, відчув несмак і втому, а за ними у душу закрився нестримний смуток.

Неспокій і меланхолія щодня гнітили його, тлум лакуз викликав нудьгу, прекрасна стать втратила для нього усі приваби, а в Мальвіні він почав помічати тисячі недоліків і не хотів уже її більше бачити.

Одного дня він вирушив до густого лісу, аби тільки бути якнайдалі від людей, і несподівано помітив чоловіка, що сидів на колоді з червоним волоссям на голові. Упізнав його – це був той самий чоловік, що навчив його як розбагатіти і командувати духом.

– Чому ти такий засмучений? – запитав чоловік.
– Не відчуваю ні в чому приємності, неспокій затьмарив мої думки.
– Може, Мальвіна тебе зрадила?
– Мальвіна любила і любить багатство, її кохання мені непотрібне.
– Але ж дух виконує усі твої накази.
– Ніщо вже мене не втішає: ні гроші, ні коханки. Я всім погорджую, до всього збайдужів і став зимним, як брила льоду.

– Що ж, тоді послухай моєї останньої ради: збери всіх своїх приятелів і перш ніж північ виб'є на вежі, піди на цвинтар. На могилах побачиш спалахи зимних вогнів. Запроси їх до себе на забаву.

По цих словах чоловік зник.

Повернувшись додому, Альберт негайно взявся виконувати те, що йому порадив у лісі той дивний червоний чоловік. Маючи кількох гостей у себе, залишив їх вдома, а сам поклався на цвинтар. Ніч була тиха і темна, хрести на могилах ледве виднілися, зате блимали вогники, що скидалися на спалахи гаснучих свічок.

– Земні духи! – вигукнув Альберт. – Запрошую вас до себе, прошу вашої допомоги! Хочу бути схожим на вас і стати байдужим до світу.

Щойно це промовив, як з'явилися перед ним велетенські білі жахливі постаті, вони вклонилися, даючи знати, що готові виконати його бажання.

Вдома в Альберта панували галас і п'ятика. Господар повернувся блідий і стривожений. Гості обступили його, пропонуючи випити з ними. Але Альберт відмовився, пояснивши, що чекає на запрошених гостей.

– Що то за гості? – здивувалися ті.

– Побачите.

Ось і північ вибило на вежі. Озався і дзигар в кутку бальової зали, щойно тільки він змовк, як раптово загасли свічки, одна тільки жарівка блідо світила, мовби імлюю густою вкрита. У ту ж мить з'явилися жохливі почвари у білому, їхні очі палали вогнем, пашіли полум'ям і їхні обличчя. Почорнілі кості рук спиралися на меблі.

Враз увесь алкоголь у присутніх вивітрився, і вони з криком кинулися навтьоки, інші без тями упали на підлогу. Альберт, німий і блідий, дивився на ті страховиська, дрижаки пробігли по його тілі, відчув, що холод сковує усі його члени.

Монстри зникли так само швидко, як і з'явились, але Альберт відтоді уже ніколи не відчув тепла у своєму тілі. Навіть улітку діймав його холод, а пальці рук і ніг коцюрбли, як у найлютіший мороз. Ночами ввижались йому страхіття і вчувалися якісь дивні голоси, що кликали його: Альберт! Альберт! Лунали ці голоси і серед дня, але коли він запитував своїх друзів, чи чують і вони щось подібне, ті з подивом заперечували.

Кара Божа нарешті дістала чорнокнижника. Жодної хвили спокою він уже не мав. Друзі його покинули, сторонячись його дивацтв, настала пора самоти, зникли назавше балі і галасливі забави. Зате велетенська згряя круків з пронизливими криками кружляла над його дахом, зазірала у вікна, билася крильми у шиби.

Одного дня знайшли його труп у кріслі з покрученими руками і ногами.

Орест Сомів

Народився 1793 р. в містечку Вовчанську Харківської губернії. Друкувався у харківських журналах «Харьковский Демокрит», «Украинский вестник», виступаючи як поет і прозаїк. Переїхавши 1817 р. до Петербурга, не пориває з цими журналами і публікує в «Украинском вестнике» «Письмо украинца из столицы». Помер письменник 1833 р. у Петербурзі.

Творчість Сомова тісно пов'язана з Україною. Він одним з перших звернувся до української історії, прибравши псевдонім Порфирій Байський.

Відомий лише один випадок, коли Сомів звернувся до рідної мови. На жаль, це був той випадок, про який шкода й згадувати, бо поема «Голос українця при вести о взятти Варшавы» (1831), хоч і написана добірною українською мовою в традиції бурлеску, але наскрізь реакційна. Сомів прославив розгром польського визвольного повстання, вітаючи російські війська, що захопили Варшаву.

Повість «Гайдамака» започаткувала цілу серію історико-романтичних творів, які, в свою чергу, надихнули й Гоголя на українську тематику. Дослідники вважають, що фантастичні оповіді Рудого Панька великою мірою завдячують своїм настроєм саме Порфирію Байському.

Усі оповідання подаються у перекладі упорядника, за винятком «Русалки», яку переклала Мирослава Шевчук.

Русалка

Давно-давно, ще коли золотoverхий наш Київ був під владою поляків, жила-була там одна старенька вдова лісника. Мала хатка її стояла в лісі, де лежить дорога до Китаївської пустині: тут, горюючи, перебивалася вона працею рук своїх разом з шістнадцятилітньою Горпинкою, донечкою своєю і єдиною утіхою. І справді, доньку було їй дано на втіху: вона росла, як молоденька черешня, висока й гінка; чорне її волосся, заплетене у дрібушки, виблискувало, ніби воронове крило, під різнобарвними скиндячками; великі її чорні очі світилися тихим вогнем, як дві напівзгаслі жарини, в яких ще перебігають іскорки. Біла, рум'яна і свіжа, як молода квітка на світанку, вона росла на лихо серцям молодецьким і на заздрощі подругам власним. Мати упадала біля неї всією душею, і трударі Божії, чесні отці Китаївської пустині, ласкаво і привітно дивилися на неї як на майбутнього свого побратима райського, коли підходила вона до них за благословенням.

Чого ж мила Горпинка (так називав її кожен, хто знав) засмутилася раптом і задумалася? Чого більше не співа вона, як та пташина лісова, і не стриба, ніби молода кізонька? Чого неуважно дивиться на все навкруг і не до ладу відповідає на розпити? Чи не поганий вітер це повіяв на неї, а може, лихе око зиркнуло чи чаклуни зурочили? Ні! Не поганий вітер повіяв, і не лихе око зиркнуло, і не чаклуни зурочили її: у Києві, наповненому тоді ляхами, був один, на ім'я Казимир Чепка. Ставний тілом і гарний з лиця, багатий і славного роду, Казимир вів життя молодецьке: пив вино угорське із друзями, на шаблях стинався за гонор, вибивав краков'як і мазурку з красунями. Але влітку, знудившись од міських забав, часто цілоденно блукав по сагах дніпровських і по лісах навколо Києва, стріляв велику і дрібну дичину, яка траплялась. В одну зі своїх мисливських походеньок зустрівся він з Горпинкою. Мила дівчина, з природи несмілива і сором'язлива, не злякалась, правда, ані богатирського його вигляду, ані чорних, закручених вусів, ані рушниць, ані великого собаки. Молодий пан їй сподобався, а ще більше сподобалася молодому пану вона. Слово за словом – став він їй виспівувати, що вона красуня, що серед міських дівчат не знав він жодної, котра могла б зрівнятися з нею в красі, і багато чого наспівував він їй. Перші слова лестощів глибоко западають у серце дівоче: йому все чомусь віриться, що те, що сказав молодий і гарний чоловік, і є правда. Горпинка повірила словам Казимира, випадково а чи й навмисне стали вони часто зустрічатись у лісі – ось чому була тепер мила дівчина смутна і невесела.

Одного літнього вечора повернулася вона з лісу пізніше, ніж звичайно. Мати насварилася на неї і полякала дикими звірами і недобрими людьми. Горпинка нічого не відповідала, сіла на лаві в кутку й задумалась. Довго вона мовчала, давно вже й мати перестала їй виказувати й сиділа собі мовчки за прядінням, коли Горпинка, ніби опам'ятавшись чи прокинувшись зі сну, зирнула на матір яскравими чорними своїми очима і промовила тихо:

– Матусю! А у мене наречений є.

– Наречений?... Хто? – спитала старенька, притримавши веретено і турботливо глянувши на доньку.

– Не з простих, матусю; хорошого роду і багатий: це молодий польський пан...

Тут вона з дитячою простотою розповіла матері все: і про знайомство своє із Казимиром, і про кохання своє, і про улесливі його обіцянки, і про солодкі свої надії стати знатною панею.

– Бережися, – сказала їй старенька, із сумнівом хитаючи головою, – бережися лиходія: він насміється і покине тебе. Хтозна, що на душі в іновірця, в католика?... А мо' ще й таке трапитися (хай буде з нами сила Господня!), що у личині польського пана з'являвся тобі лихий спокусник. Ти ж знаєш: у нас, у Києві, за гріхи наші багато є чаклунів і відьом. Лукавий завжди охоче крутиться там, де люди ближчі до спасіння.

Горпинка нічого не відказала, от їхня розмова й закінчилася. Миле невинне дівча було впевнене, що її Казимир не лиходій і не лукавий спокусник, і тому вона докучно слухала материну мову... «Він такий милий, такий добрий! Він обов'язково дотримає свого слова, а тепер поїхав оце до Польщі, щоб умовити батька свого і влагодити справи свої. Хіба ж можна мати недобрі помисли з таким обличчям, з такою душею, з таким солодким чемним голосом? Ні! Моя матуся на старості стала надто недовірлива, як і всі старі». Таким нашіптуванням заколисувала своє легковірне серце недосвідчена молода дівчина, а тим часом минали дні, тижні, місяці – Казимир не з'являвся і не подавав про себе звістки. Минув і рік – від нього ні слуху ні духу. Горпинка майже не бачила світу Божого: від сліз погасли ясні її очі, від частих зітхань стискало груди її дівочі. Мати горювала за дочкою, інколи плакала, сидючи сама у ветхій своїй хатинці за прядкою: «Не буде добра! Це кара Божа за гріхи наші і за те, що нерозумна покохала ляха-чужовірця!»

Довго нудьгувала Горпинка, бродила майже без відпочинку лісом, йшла рано-вранці, приходила пізно вночі; майже нічого не їла, не пила і висохла, як билинка. Знайомі її жалували і позаочі говорили і те, й інше; молоді хлопці перестали на неї заглядатися, а дівчата їй заздрили. Послужливі бабусі радили їй піти до чаклуна, що жив за Дніпром, в бору, в глухій місцині: мовляв, він скаже тобі всю правду і наверне на розум. Горе додає сміливости: Горпинка забула страх і пішла.

Осінній вітер здіймав хвилі на Дніпрі і глухо ревів у бору; жовтий лист, опадаючи з дерев, з шелестом кружляв по дорозі; вечір хмурився на дощовому небі, коли Горпинка пішла до чаклуна. Що сказав він їй, ніхто про те не віда; тільки мати даремне чекала і наступного дня, і третього – ніхто не знав, що з нею сталось! Тільки рибалка з монастиря розбалакував через кілька днів, що, пливучи в човні, бачив молоду дівчину на березі Дніпра: лице мала подряпане глищею і сучками дерев, волосся розтріпане і скиндячки обірвані; але він не посмів підпливти до неї ближче: боявся-бо, що вона біснувата, чи, може, бродяча душа якоїсь померлої тяжкої грішниці.

Бідна старенька очі свої виплакала. Ледь дніло, вставала і йшла далеко-далеко по обох берегах Дніпра, питалась усіх за свою доньку, шукала тіло її на піску прибережному і щодень із сумом та гіркими сльозами поверталася назад одна-однісінька: не було ні слуху, ані звісточки від милої її Горпинки! Вона давала собі набожні обітниці, ставила на останні свої заробітні гроші великі свічки преподобним угодникам печерським; від того ставало серцю на якийсь час легше, але невідомість доньчиної долі не минала. Змигнула осінь, пройшла і сувора зима в марних молитвах, сльозах і пошуках. Чесні отці, чорноризці Китаївської пустині, утішали нещасну матір і по-християнськи жалували заблудлу овечку, але їхні співчуття та втішливі бесіди не могли витравити болющої втрати з материнського серця. Надійшла весна, знову стара почала блукати берегами Дніпра – і все так само марно. Вона хотіла зібрати хоч би кісточку милої Горпинки, омити їх палючими слізьми і таємно поховати на цвинтарі з православним людом. Та й цієї, останньої, втіхи позбавляла її доля.

Ті ж таки послужливі бабусі, які порадили доньці йти до чаклуна, умовляли й матір піти до нього за допомогою. Хто тоне, той і за бритву вхопиться, каже прислів'я. Стара подумала-подумала – і пішла у бір. Там у страшному підземеллі чи барлозі жив страшний дід. Ніхто не відав, хто він був родом, звідки і як зайшов у задніпровський ліс, але старожильці київські теревенили, що ще дітьми чули вони від дідів своїх про цього чаклуна, якого з давньої пори називали всі Боровиком, бо імені іншого не відали. Коли стара мати Горпинчина прийшла на те місце, де, як оповідали, можна було знайти чаклуна, то волосся у неї піднялося і вона аж затрусилася вся... Побачила старого, зігнутого, зморщеного, ніби вихідця з того світу. Теплого травневого полудня лежав він на голій землі під кожухами і, здавалося, не міг зігрітися. Біля нього було накреслене коло, в ногах у чаклуна сиділа величезна чорна жаба, вирячивши великі зелені очі, а за колом кипіло і вилося клубками всіляке гаддя: і вужі, і гадюки, і ящірки;

на гілках дерев гойдалися великі кажани, а пугачі, сови і сорокопуди дримали на верхівках і між листя. Тільки-но старенька з'явилася – жаба раптом тричі проквакала страшним голосом, кажани забили крилами, пугачі і сови завили, гадюки зашипіли, висунувши криваві жала, і заметилялися ще швидше. Старий звівся, але, побачивши немічну і злякану жінку, махнув чорною матнею з якимись чудернацькими нашивками з червоного шовку – і миттю все зникло з гуком, вискотом, виттям і шипінням; тільки жаба не сходила з місця і не зводила очей з чаклуна.

– Не заходь у коло, – прохрипів старий ледь чутно, ніби голос його виходив із могили, – а слухай: ти плачеш і сумуєш за донькою, чи хотіла б ти її побачити? Чи бажала б знову бути з нею?

– Ох, панотче! Та як же не бажати! Це ж одне-єдине моє дитятко, як порошиночка в оці.

– Слухай же: дам тобі ікло чорного вепра, чорну свічку... – Тут він пробурмотів щось на незнаній мові, і жаба, закрутивши очима, скочила до підземелля, що було недалеко, і вискочила звідти, тримаючи в роті велике біле ікло і чорну свічку, – те й інше поклатала вона перед старою та й сіла собі на місце.

– Скоро настануть зелені свята, – продовжував старий, – насамкінець їхній, якраз у полудень, підеш у ліс, відшукаєш там галявину між гущини; ти її впізнаєш: на ній нема ні билинки, а навкруги ростуть великі кущі папороті. Прoberешся на ту галявину, накреслиш іклом довкруг себе коло, а всередину встромиш свічку. Скоро вони побіжать, ти дивись уважно, і тільки побачиш свою доньку – хапай її за ліву руку і втягни до кола. А як інші пробіжать, вийми свічку з землі і, тримаючи її в руці, веди свою доньку додому. І що б вона не говорила – не слухай її мови, а все веди її, тримаючи свічку над головою, і що б потім не трапилось, не розповідай своїм попам і монахам, не служи ні панахид, ні молебнів і терпи отак рік. Інакше лихо тобі буде...

Старій здалося, що в цю хвилину жаба страшно на неї глянула і заляскала бридашним ротом. Бідна жінка ледь не впала з переляку. Швиденько уклонилася вона старому і, тремтячи, пішла з бору. Та до чого не доведе материнська любов! Надія знайти доньку підкріпила силу старої і додала їй відваги.

Останнього дня зелених свят, коли сонце підбилося до полудня, старенька пішла у хашу, відшукала там галявину, про яку говорив чаклун, накреслила довкруг себе коло іклом чорного вепра, встромила посередині в землю чорну свічку – і свічка сама собою загорілась синім вогнем. Раптом почувся шум: ніби вихор, промчала величезна юрба молодих дівчат, всі у легких прозорих шатах, і на всіх великі вінки, які покривали волосся і навіть спускалися на плечі. На одних вінки були з осоки, на інших – з гілля дерев, так що здавалося, ніби у них зелене волосся. Дівчата пробігали повз коло, але не помічали а чи й не бачили старої; і вона, забувши страх, вдивлялась в обличчя кожної. Аж глянь – біжить оно і її Горпинка. Стара ледве встигла схопити її за ліву руку і втягнула в коло. Інші, мабуть, не побачили того на швидкому бігу своєму і, гейкаючи, пронеслись мимо. Стара швидко вихопила з землі чорну палаючу свічку, підняла її над головою доньки – і миттю зелений вінок з осоки затріщав, запалав і зсипався попелом з голови Горпинчиної. В колі Горпинка стояла, мов заціпеніла, але тільки мати вивела її звідти, то запросилася вона тихим, ласкавим голосом:

– Мамо! Відпустіть мене погуляти лісом, дайте погойдатися в зелені свята, дайте знову поринути в підводні наші селища... Знаю, ви нудьгуєте без мене, плачете по мені. Хто ж вам заважає бути зі мною нерозлучно? Киньте марний страх і спускайтеся до нас, на дно Дніпрове. Весело там! Легко там! Усі молодіють там і стають такі ж рухливі, як водяні струмочки; такі ж грайливі стають і безтурботні, як молоді рибоньки. У нас і сонечко сяє яскравіше, у нас і вітерець ранковий дихає вільніше, а що на вашій землі? Скрізь нужда: чи голод, чи холод; а ми не знаємо ніякої нужди, всім задоволені, плескаємося водицею, граємось веселкою, шукаємо на дні коштовності і ними втішаємось. Взявкуну нам тепло під кригою, як під кожухом, а влітку

в ясні ночі ми виходимо грітися у промінні місячним, веселимось і для потіхи часто жартуємо з живих. Чи ж то біда, коли ми їх лоскочемо чи заносимо на дно річкове? Чи ж їм того гірше? Їм стає у нас так само легко і вільно, як і нам... Мамо! Відпустіть мене: мені тяжко, мені душно буде з живими! Відпустіть мене, мамо, якщо любите...

Стара не зважала і вела її до своєї хати; але горе яке – її донька стала русалкою. Ось прийшли, стара завела Горпинку до хати, дівчина сіла навпроти печі, обперлася обома руками в коліна, дивлячись в піч. В цю мить чорна свічка догоріла, і Горпинка зробилась непорушна. Обличчя посиніло; руки-ноги задубіли і стали холодні, мов лід; волосся змокріло, ніби вона тільки тепер оце вийшла з води. Страшно було дивитися на дівоче мертве обличчя, на її очі – розтулені, тьмяні і невидючі! Стара вже й покаялась, що послухала лукавого чаклуна; але тут материнські почуття і якась неясна надія перемогли і страх, і докори сумління: мати вирішила чекати – хай буде, що буде.

Минає день, настає ніч – Горпинка сидить, як і сиділа, мертва і нерухома. Лячно було старій лишатися на ніч зі своєю жадливою гостею, але, згнітивши серце, вона терпіла. Минає і ніч – Горпинка сидить; минають дні, тижні, місяці – все так само нерухомо сидить дівчина, спершись головою на руки; все так само розверсті і тьмяні її очі, що незмінно дивляться в піч; таке ж мокре її волосся. По околиці прокотилися чутки, і всі добрі й недобрі люди боялися і вдень, і вночі пройти мимо хати: всі жахалися покійниці і старої матері, яку прославили відьмою. Стежка біля хати заросла травою і майже зникла; навіть в ліс ходили сусіди рідко, хіба що вельми треба було. Нарешті бідна стара потроху звикла до свого горя і становища: вона без страху спала в своїй хаті, де страшна гостя сиділа при мертвій своїй непорушності.

Минув і рік: все так само без руху, без ознак життя сиділа мертва. Настали й зелені свята. Першого дня, близько полудня, стара, відчинивши хатні двері, щось варила. Раптом почулося гикання й гейкання і швидкий шурхіт кроків. Жінка здригнулася і мимоволі зиркнула на доньку. Горпинчине лице раптом страшно ожило, синявість зникла, очі засяяли – якась шалена і ніби п'яна усмішка промайнула на вустах. Дівчина скочила, тричі лягнула в долоні і, крикнучи: «Наші, наші, наші!» – метнулася, мов блискавка, за шумливою юрбою... Після цього і слід її пропав.

Стара, сумлінням мучачись, дала собі тяжку обітницю: пішла в жіночий монастир у послушниці, брала собі найтяжчу роботу, молилась безперервно і, нарешті, заспокоєна в душі своїй, тихо вмерла, не перестаючи оплакувати нещасливу доньку свою.

Другого дня, після того, як русалка втекла від своєї матері, знайшли в лісі мертве тіло. Це був поляк в мисливських шатах – товариші впізнали Казимира Чепку, жвавого колись молодика, котрий був душею всіх веселих товариств. Рушниця його лишалася заряджена і лежала побіч нього, але собаки не було – ніякої рани, ніякого знаку наглої смерті не побачили на тілі, але лице посиніло, а всі жили страшно напружились. Знали, що у нього багато друзів було та жодного явного недруга. Лікарі казали різне, а люди пояснювали пригоду простіше, казали: покійника русалки залоскотали.

Недобре око

I

Ой, хороші доньки у козака Микити, та і козак Микита людина неабияка: на чотирнадцяти парах волів чумаків відправляє то на Дон по рибу, то до Криму за сіллю; а всі воли великі, круторогі, широкочолі, з сідлуватим хребтом, з навислою, волохатою грудиною. А на вигоні у козака Микити пасеться табун коней відважних та прудких. А вдома у козака Микити добра стільки, що не переписати за тиждень і найжвавішому писареві. Ще ж кажуть люди, що у козака Микити є заповітна скриня з дукатами, там срібла стільки, що й учетверо не піднімуть.

II

Ой, хороші доньки у козака Микити: і Галя чорнобрива, і Докійка рум'яна, і Наталка білолиця. Батько і мати навчили їх страху Божому. Приємно дивитися, як вони щонеділі йдуть до обідні поважно і гордо, в білих тонких кунтушах, у сап'янових чоботах з підковами, в барвистих скиндячках, розкиданих по плечах, у квітах червоного маку, з чорнобривцями і барвінками у волоссі. Всі парубки тоді на них задивляються і зітхають, чухаючи за вухом: «Ой, які ж гарні дівчаточка, а який батько багатий!»

III

Сидить козак Микита на лавці за воротами, палить роменський тютюн з корінькової люльки в мідній оправі і поглядає на світ Божий. Ось бачить він: за селом по дорозі пил в'ється клубками, скаче вершник, стрімголов; ось влетів у село, ближче і ближче; під ним кінь, як звір, чорний, як вороняче крило, з ніздрів дим валить, як з винокурні, ось порівнявся вершник з козаком Микитою, натягнув повіддя – і кінь уперся ногами в землю, вигнув шию кільцем, заіржав і заблискав меткими своїми очима так, що козакові Микиті здалося, ніби іскри полетіли на всі боки.

– Дай Боже здоров'я, пане добродію! – сказав прибулець.

– Боже помагай! – відказав козак Микита, вийнявши люльку з рота і піднявши шапку. – Куди Бог несе?

Козаку Микиті здалося, що вершник двічі моргнув вусами, а кінь його двічі форкнув.

– Їду далеко, далеко: звідси оком не зміряти і не одні постולי зіб'єш, поки пішки дійдеш. Та не в тому річ, а ось в чому: де б мені нічліг знайти?

– А тутечки. Будемо раді добрим людям. Бог про всякого посилає людині хліб насущний.

Вершник мовчки зійшов з коня, прив'язав до стовпа під дашком і увійшов до хати з козаком Микитою.

Не був той гість вродливим: обличчя бліде, ні кровинки, ніс товстий, цибулиною, губи втягнуті; по обидва боки обличчя стирчали жмутами скуйовджені руді вуса; такі ж руді брови густо звисали вниз, як щетина, затуляючи очі так, що їх зовсім не було видно; червоно-рудий оселедець, як смуга крові, що запеклася, прилягав до скроні і вився за вухом. Ні таки, вродливим його не назвеш. На вигляд він не був ані старим, ані молодим; якесь кисле кривляння замість усмішки і глухий голос, що виривався з горла, як з могили, не обіцяли в ньому нічого доброго. На ньому був жупан тонкого сукна; з-за перського пояса стирчав турецький ніж зі срібним руків'ям, на якому, як жар, горіло коштовне каміння. Не помолившись Богу, як водиться

у православних, і тільки головою кивнувши господині та дочкам, сів він без церемонії за стіл, немов в шинку.

– Як бачу, ви із запорожців, добродію? – запитав його козак Микита.

– Може, й так, – була відповідь.

– І давно вже гарцюєте з молодцями?

– Та не відучора.

– А як вас величати?

– Лавро Коробит.

– Чи багато ви поклали бусурманських голів за своє життя?

– Було чимало. Нехай лежать собі.

– А чи в далекі походи ходили?

– Мабуть, з вашого села галки туди й не залітали.

– І багато зусиль доклали?

– На добрій парі волів усіх не звезеш.

– Що там за привілля, як розповідають бувалі чумаки, в бусурманських землях! Що за місця багаті! Чого там не родить!

– Скрізь добре, де нас немає.

– А яке зле плем'я турки та татари!

– Є і християни не кращі за них.

Козак Микита, зметикувавши, що гість не піддається на розпитування і путнього слова від нього не доб'ється, тільки поглянув спідлоба на нього і замовк.

За вечерею гість позирав крізь навислі свої брови на вродливих дочок козака Микити, як шука зиркає крізь очерет на маленьких жвавих рибок. Але красуні не почули від нього жодного привіту, жодного слова. Сидів він з похмурим виглядом і тільки потягував запіканку і тернівку, посапуючи. Коли ж поглядав часом на якусь із дівчат, вона мимоволі опускала очі вниз, не від сорому, а від страху: красунь лякали ці погляди невидимого ока, що ледь світилося з-під густих рудих брів. Гість встав з-за столу, як і сів за нього: не помолившись Богу, не сказавши доброго слова господарям. Що то за чоловік був? Усі про те думали, гадали, та ніхто не міг здогадатися.

IV

Всю ніч вив під вікном собака, і душно було, і страшно красуням. Вони не могли спати, щохвилини крутилися в постелі, і якщо на мить забувалися, то страшні марення раптово переривали їхній сон. То чувся їм похоронний спів і похоронний дзвін; то незнайомиць зиркав на них такими очима, що холод стискав їм груди, перехоплював подих і сковував кригою тіло. Красуні кидалися, стогнали крізь кам'яний сон, прокидалися в страху, а вранці встали з важкими головами і збентеженим духом.

– Слухай, козаче Микито, – сказав Коробит своєму господарю уранці за сніданком, – віддай за мене свою дочку – Галю чорнобриву.

– Моя дочка Галя вже просватана: наречений з хорошого роду і людина з достатком; а хто без причини нареченому заручену наречену відмовить, того Бог покарає.

– То віддай за мене Докійку рум'яну.

– У моєї дочки Докійки теж є наречений на славу. Бог дасть, то одну під вінець відпустимо, а за іншу рушники подамо.

– Ну, хоч Наталку білолицю.

– Моя дочка Наталка – дівча молоде, нічого ще не знає. Де ж її віддати в таку дальню сторону?

– Відмовив ти мені, козаче Микито, нагодував ти мене печеним гарбузом. Дивися ж, щоб після не каюся.

– Що буде, то буде; а буде те, що Бог велить! – відповідав козак Микита.

Ні слова не сказав більше Лавро Коробит і пішов сідлати свого вороного, який іржав, і шарпався, і бив копитами землю. Тоді увійшли до хати три дочки козака Микити. Вони вийшли зі своєї світлиці, думаючи, що гість уже поїхав і більше не вернеться. А ось і він, як з дуба зірвався, йде гордо і пихато, брязкаючи сріблом і золотом.

– Ось тобі, господарю, за нічліг і за ласку, – сказав, вийнявши з кишені повну жменю срібних грошей.

– У нас не заїжджий двір і не шинок, – відказав козак Микита з гіркотою, – подорожніх пригощаємо чим Бог послав, а грошей за хліб-сіль ні з кого не беремо.

– То дозволь же мені обдарувати твоїх дочок на спомин! – сказав Коробит і, опустивши знову руку до кишені, витяг жменю золотого дріб'язку.

У дівчат очі розбіглися на персні, на ковтки, на дороге намисто і запинки. Яких прикрас тут тільки не було! Одні, як жар горіли, інші світилися, мов котячі очі, на інших грала веселка, яскравіша за ту, що спускається з неба на землю і п'є воду зі струмків і колодязів. Дівчата то милувалися коштовними дрібницями, то переглядалися одна з одною, то скоса позирали на батька: куди подівся і страх перед гостем!

– Беріть, коли добра людина дає на згадку, – сказав їм батько, – то подарунок, а не платня.

– Починай ти, Галю чорнобрива! – сказав Лавро. – Підійди і вибери, що тобі до вподоби.

Галя підійшла, простягла руку до столу, глянула на Лавра – і, скрикнувши, відскочила геть, немов на змію наступила.

– Оце ж, яка сором'язлива! – мовив, сміючись, гість. – Ну, добре, коли ти не хочеш, хай вибирає собі Докійка рум'яна.

Докійка підступила ближче, подивилася на подарунки і на гостя – і теж, скрикнувши, відскочила налякана.

– Оце так! Куди одна, туди й друга, – сказав Лавро зі сміхом. – Твоя черга, Наталко білолиця!

Наталка, боязко ступивши вперед, мимоволі зиркнула на гостя, і теж скрикнула і трохи не впала. Їй здалося, що руді брови Лавра раптом піднялися вгору, як голки на їжаку, а з блідо-сірих очей його струменем полилися на неї дві тонкі нитки світла, гострого, жагучого, мертвоущого. Від нього і тремт пробігав по тілу, і страх закрадався в душу, і туга звивалася в серці. Таке-то недобре око: на зелений ліс погляне – і зелений ліс зів'яне!

– Ну, спасибі за ваш хліб-сіль. Буду їх пам'ятати, та і ви мене не забудете, хоч дочки ваші закомозились і не взяли моїх подарунків, – сказав Лавро, глянувши на дівчат таким поглядом, яким демон дивиться на душу людську.

А вони, бідненькі, стояли, склавши руки хрестом, і тремтіли всім тілом.

– Прощайте, – промовив, – не згадуйте лихим словом! – і засміявся так, що у всіх на душі захололо. Та враз за двері скік на свого коня – аж загуло.

V

– Неню! Мені тяжко, мені нудно! – говорила Галя чорнобрива.

– Неню! Мене мороз дере по шкірі; руки і ноги – як у льоду, а всередині горить, – нарікала Докійка рум'яна: ох! вона вже була блідіша за полотно.

– Неню! У мене голова тріщить від болю, і світ мені крутиться, і все в очах темніше та темніше, – плакала Наталка білолиця.

– Рятуй, рятуй нас, неню! – прохали усі троє. – Рятуй нас від лихої людини! Поклич знахаря: хай відворожить силу недоброго ока!

Марно! Ні знахар, ні хто інший не допоміг: що далі мчав Лавро, то важче ставало красуням. Із заходом сонця закотився у них світ в ясних очах...

Вночі побожні бабусі зібралися при воскових свічках довкола широкого столу, на якому лежали під білою пеленою три небіжки. Дячок тужливо читав над ними Псалтир. Батько і мати самі ледве дихали з туги і жалю.

VI

Стоїть серед цвинтаря за селом велика каплиця; на каплиці три хрести; під каплицею висока і широка могила. В цій могилі поховано трьох дочок козака Микити. Люди добрі, йдучи мимо, хрестяться і моляться:

– Пошли, Господи, вічний спокій і вічну пам'ять небіжкам.

А потім кожен хоч-не-хоч приказував:

– І нехай не буде добра ні на цьому світі, ні в майбутньому лихій людині, яка зміїним своїм оком висушила і знищила три прекрасні квітки свіжі і пишні!

Михайло Чайковський

Народився 1804 р. на Волині в українській сім'ї, брав участь у польських визвольних повстаннях. З 1841 р. перебував у Туреччині, де у 1850 р. прийняв іслам і, організувавши полк оттоманських козаків, брав участь у Кримській війні під іменем Садика Паші. 1872 р. повернувся в Україну, де у 1886 р. покінчив самогубством. Завжди проявляв себе як запеклий ворог колоніальної політики російського царизму.

Писав українською та польською мовами. У своїй творчості виявив велике замилювання історією України й козаччини. Героями більшості творів Чайковського є козаки: «Повісті козацькі», «Вернигора», «Кірджалі», «Гетьман України», «Овручанин». Його повісті багаті на пригоди, легко читаються. Не цурався Чайковський і літературного опрацювання народних українських легенд. У збірці «Повісті козацькі й оповіді» (Лейпциг, 1863, т. 3), де публікується й оповідання «Могила», Чайковський зазначив: «“Могилу” створив я за народними переказами».

Оповідання подається в перекладі упорядника з польської.

Могила

Коло Галчинця¹³ височіла Могила, в її підніжжі роздоріжжя перетиналося, наче рамена хреста; зверху вона заросла кущами й зіллям, а всередині, можливо, ховала пам'ятки минулого. Народні перекази в міру своєї уяви дивні речі про неї оповідали. Не раз хлопці, пасучи вночі коней, бачили, як з кущів на Могилі виходили постаті, що мали дивні кшталти, скупчувалися, а потім, збившись у вогненний стовп, звільна сунули до села. Злякані хлопці, мов зайці, припадали до трави, але, коли побачать, що марево сяє, мов ясна заграва, то зриваються на ноги і сміливо женуть уперед – яскравість тоді блідне, починає тремтіти і, розплившись у повітрі, зникає. Повертаються малі звитяжці, радісно побликуючи, але марево нові загони світла з землі випроваджує і переслідує хлопчаків, наче тінь. А вони обернуться і знову в наступ кидаються, та так години й минають на змаганнях із маревом. А коли додому прийдуть, то так сипнуть оповідками, що батьки тільки головами хитають.

Баби надовколишніх сіл і хуторів шепчуть якісь таємниці про чари і чарівниць, а старші люди, як зачують про Могилу, воліють мовчати. Ніхто на її вершок вилізти вночі не відважиться, а тим, хто проїжджає біля її підніжжя, кров у жилах стигне, а волосся на голові дуба стає – так страшно. В цілому селі хіба тільки дід Левко, як у власній хаті, на ній гостював, але він дуже довго нікому ані словом не обмовився ні про саму Могилу, ні про марево.

Одної ночі на святого Михайла сів Левко на Могилі і задивився в похмуру далечінь. Вітер висвистував у вербах, дзвонив у сухе бадилля, часами бринькав у струни балабайки¹⁴, що лежала на землі, добуваючи з неї тужливі тони. Хмари швидко і так часто пропливали по небу, наче йшли колони кінноти: деколи миготіли блідим одсвітом шишаки і вістря зброї, а потім знову зникали. Біля ніг старого лежав білий, як молоко, хорт¹⁵ і весь час стриг вухами, що наче китиці розтріпаного шовку спадали на тонку шию. Час од часу зиркав на господаря і метляв хвостом.

Вже півні на північ запіли на недалекій пасіці, а в Галчинці завив пес, потім другий, третій – і покотилася луна в поле.

З-за повороту вискочили два вершники, один на гнідому коні, другий на карій клячі. Садили вони так, начеб спішили по голову татарського хана чи по скарби Царгорода. Луна принесла до старого тупіт копит, що усе ближчав і ближчав, поки нарешті не стих перед самою Моголою. Хорт враз скочив на ноги і напнувся наче струна, витяг шию в той бік, звідки примчали вершники, котрі вже спішилися і піднімалися сюди. Левко приклав долоні до губ і крикнув: «Го-гоп!»! А вершники відповіли: «Го-гоп!», аж задзвеніла темрява.

Вершники зійшли на Могилу й привітали старого.

– Батьку Левку, ми прибули по обітницю! – сказав один.

Дід кивнув головою:

– Те, що було говорено, мусить бути сповнене. Сідайте, діти мої. Але щоб слухати цю оповідь, мусите навіть в душі сумніву до правди не мати. Бо як баба розгнівається і наврочить, то лихо буде. Зачепивши дідька, не так хутко можна з його пазурів випорснути... А тепер слухайте.

За тих блаженних часів, коли Богданко Ружинський¹⁶, сьомий гетьман, булаву козацьку тримав, коли козак, лях і татарин мирно гомоніли за гетьманським столом в Трахтемирові,

¹³ *Галчинець* – село неподалік Бердичева.

¹⁴ *Балабайка* – інструмент з чотирма струнами, формою подібний до торбана.

¹⁵ *Хорт* – «Народ український має велику симпатію до полювання з хортами. Рідко можна побачити діда, який у себе не тримає хорта». (Примітка автора.)

¹⁶ *Богдан Ружинський* – гетьман козацький, прозваний у народі «лицарем у чорному оксамиті» через своє жалобне вбрання, яке постійно носив у пам'ять про сестру й матір, полонених татарами.

який подарував на столицю козакам король Стефан, у ті святі часи, коли три могутні й звитяжні народи тримали в страху сусідніх володарів, над Коденькою ¹⁷, неподалік від Галчинця, був Дударів хутір. Ще досі землею та яма не затяглася, де стояла хата, а мешкала в ній жінка, що звалася Сукурихою. Одні мали її за чарівницю, інші за ворожку, бо лікувала вона хворих, відмовляла уроки, спроваджувала дощі і градом була врожаї. Одною рукою щастя, а другою лихо сипала на сусідів. Жили з нею три доньки гожі, як молоді пліточки, звинні, як білочки, а личками – наче журавлини на білім снігу при сьйві сонця. А коли пісні співати починали, то солов'ї мовкли і вслухалися задумливо, а потім і собі пробували ту саму ноту взяти, а коли в танці тропака тяли, то земля аж тремтіла з утіхи під ніжками, озутими в червоні черевички. Жили вони собі без клопотів, а парубки надовколишні горнулися до них, наче мухи до меду. Мало не билися за те, хто перший піде з дівчатами навприсядки, а кому припнуть до шапки квітку чи зав'яжуть стяжку на сорочці. Але серця дівочі й думки були вільні, як лет птаха в повітрі.

Недовго тривала тая воля жіноча. Одного дня пополудні сестри сиділи на призьбі за пряжею та гомоніли про недільну гулянку, коли раптом вигулькнуло з хмари куряви троє вершників, що мчали просто до хутора. Першим влетів на подвір'я степовий кінь з козаком – молодша сестра зиркнула на смагляве обличчя, червоний шлик – і серце їй забилося, а рум'янець розквітнув на щоках. За ним влетів мурза татарський на тонкостаннім бахматі, що низько над землею стелився. Середня сестра подивилася на чорні очі, на кожух зі сріблястої вовни – і опустила очі додолу. Вслід за ними лях об'явився на спіненім скакуні, що аж дибки ставав. Старша глянула на пишно оздоблену зброю і на шапку з павиним пір'ям, а відчула, що на такого витязя всеньке життя потайки сподівалася.

Матері вдома не було. Сестри гостинно коней прип'яли коло плоту, а потім винесли з хати молоко, сметану і квашені огірки. Спочатку розмова не дуже й клеїлася, весь час на сміхи переходячи, але поволі наступила черга для солодких слів, живого стріляння очима, а врешті невинні поцілунки, наче гвалтом відвойовані, ще їх тісніше зблизили. Ось уже гості вирішили до вечора перебути, бо, мовляв, за прохолоди легше мандрувати, аніж у спеку. Усі були такі веселі, наче до раю потрапили.

Несподівано, мов грім з ясного неба, об'явилася Сукуриха. Непривітно вклонилися їй гості, а коли вона скоса глянула на дочок і помітила рум'янець на щоках, а в очах живі іскри, то так зморщила чоло і так очима люто блиснула, наче гадина, коли має скочити на людину. Вершники, вже не зволікаючи, швиденько забралися з хутора, а, їдучи, не розмовляли між собою, тільки мріяли про нові відвідини. Козак уперше розмарився про розкоші і зваби заміжжя і вирішив на найближчій раді подати голос про необов'язковість парубоцтва на Січі. Мурза, наче піп, розважав про Ісуса і Магомета, зробивши висновок, що усі поклоняються одному Богові і різниця віри не повинна стати завадою в спілкуванні людей. Лях тим часом запрагнув рівності станів і дитячою цяцькою назвав свій герб, яким досі пишався: чаплю на блакитному полі ¹⁸. А далі сягнув до Адама і Єви і сказав, що всі ми походимо від одних батьків, всі ми брати, а тому повинна бути межі нами рівність.

Та прибувши до Бердичева, кожен рушив своїм шляхом і чутки про них пропали.

З тієї хвилі на Дударевім хуторі запанували смуток і туга. Материнська сварка, хлипання дочок розліталися широко, наче голуби від згорілого будинку, а дівочі приваби в'янули, мов цвіт на осіннім морозі. Незабаром смерть полічила пальцем одну по другій. Померли всі три сестри і померли без сповіді. Мати закопала їх неподалік, сама порпаючи землю, бо цвинтар для них був зачинений. Жоден цвіт, жодне зілля не проросло на могилах. Виглядали так свіжо, начеб учора тільки насипано їх, мовби чекали на когось. Тривало так упродовж шести літ.

¹⁷ Коденька – «річечка, що пливе через Галчинець». (Примітка автора.)

¹⁸ Чапля на блакитному полі – герб родини Топчевських.

Щоночі бачили люди Сукуриху з розпатланим скуйовдженим волоссям, з висохлим лицем, з якого стирчали кості, що, здавалося, ось-ось продірявлять шкіру, як ходила вона круг могил дочиних, кидаючи якісь зерна на північ, захід і полудне. За конвульсійним кривлянням вуст можна було здогадатись, що вимовляє якісь слова закляття, але ніхто не смів наблизитись, щоб дочути, що мовить і що саме чинить.

На тому світі усе з часом міняється, щось одне в'яже нить, а щось друге її розриває. Союз трьох народів так само розірвався. Орди перекопські сплюндрували Московію і до Польщі помчали, по дорозі Україну палячи й руйнуючи. Сейм ухвалив посполите рушення, розбіглися вісники, шляхта коней осідлала. Гетьман дістав листа від Сейму й короля, і козацтво на сполох задзвонило. Усі рушили в поле ¹⁹ – тривога і біль їм шлях торували, а пожежі заграви по ночах світили.

Чи то сліпий випадок, чи то невідь-яка сила покермувала, що на тім самім місці, де сестри поховані були, орда татарська обозом стала. Та ще не встигли вони й з коней зійти, як тут з-під Солотвинського ²⁰ лісу гусарська хоругва налетіла на них. І такий то бій був кривавий, що перемога то на один, то на другий бік схилилася, але ось від Журбинець примчали сотні козацькі і взяли бусурманів на списи. Татарва приснула на Бердичів топитися в водах Гнилоп'яту, вкривши поле бою так густо, наче житнім колоссям за добрих жнив. Та ніхто не тішився перемозі, бо всі три полковники головами наклали.

Тільки Сукуриха вночі з'явилася вбрана, мов на весілля до своїх дочок, і байдужим оком поглянула на побойовище, а коли в рисах одного з трьох гостей впізнала козацького полковника, що лежав на могилі наймолодшої доньки, дико засміялася й копнула ногою трупа. Потім, помітивши серед мерців татарського мурзу, схопила його рукою за кучеряве волосся, зліплене сукровицею, і виволокла на могилу середульшої доньки. Те саме вчинила і з тілом лясського проводира. А вчинивши тее, застрибала не знати від якої втіхи і, чи то в землю запалася, чи то в повітря злетіла, але більше про неї ніхто не чув.

Якийсь чоловік, що сховався в царині ²¹, усе те бачив й іншим оповів. Тоді зібралися люди з надовколишніх сіл, позносили всі тіла, не роблячи різниці межі трьома народами, і висипали високу могилу, яку звать Могилою трьох сестер або Могилою Сукурихи.

Минуло з тої пори багато часу. Я був ще молодий, коли в наших околицях страшна моровиця жниво своє збирала. Весь Галчинець тремтів зо страху. Одного разу, пам'ятаю як нині, їхали ми з небіжчиком Байдою опівночі попри Могилу. В небі виднілося холодне обличчя місяця, вітер завивав, а коні голосно пирхали, і страх проймав нас аж до шпіку кісток. Я молився, а Байда сміявся, бо то був запеклий недовірок. Аж тут зненацька побачили ми якусь постать несусвітню. Я хотів було коня завернути, але Байда пустив свого коня чвалом до Могили, і мій кінь теж за ним пішов. Тут ми впізнали, що то була молодиця з Галчинця з роду Сукурів, Сукурихою дітьми прозивана. Мала лопату й чорного півня, а в торбинку збирала якесь зерня, схоже на просо. Власне, вона й оповіла нам усе те, що ви щойно почули. Змусила тільки поклястися, що раніше, як за п'ятдесят літ від того дня, нікому не розкажемо, що бачили її на Могилі. Потім пішла до села, сіла верхи на лопату і об'їхала довкола наше село, сіючи зерно обабіч себе і тиснучи півня, аби щоразу кричав. Тільки дві хати, що були за рікою, zostалися за межами кола.

І от настав той час, коли чума стала збирати покоси у всіх селах на довкіл. Тоді ж біла карета з'явилася, запряжена шестіркою білих жеребців, з фірманом та лакеями у білому вбранні. Карета прилетіла учвал від Журбинець ²², та заледве наблизилася до Сукуришиного

¹⁹ *Рушили в поле* – давній вираз, тотожний «рушити до бою».

²⁰ *Солотвин* – «село за півмилі від Галчинця». (Примітка автора.)

²¹ *Царина* – «рівчак, що відмежує лани один від одного або від дороги чи сіножаті. Сільська громада повинна була завше стежити за тим, щоб такі рівчаки не заростали й не осипалися». (Примітка автора.)

²² *Журбинець* – село поблизу Галчинця.

кола²³, то стала, наче вкопана. Потім карета щезла, а на її місці з'явився бугай, за ним вершник і нарешті біла дівця – сама пані Чума. Та й вона не могла переступити кола, тільки регіт чортячий розливавсь довкруг. В цілому селі ніхто від чуми не вмер, а дві хати, які zostалися за рікою, вимерли до ноги.

Оце нині якраз п'ятдесят літ і проминуло, закляття скінчилося, – завершив оповідь старий Левко, а трое його слухачів сіли на коней і повернулися до села.

Небавом отець Павло Немоловський²⁴ поховав останки Левка. А Могила як стояла, так і стоїть, а люди переказують одні одним оповідь дідову. Минуть роки й віки, а в Галчинцю говоритимуть про Могилу трьох сестер, про чари Сукурихи, як про вчорашній випадок, бо поголос людський, наче світ, великий, і, мов душа, безсмертний.

²³ *Сукуриха* – «Та легенда настільки вкоренилася у народній вірі, що всі галчинецькі мешканці переконані були в тому, що їх ніколи жодна зараза не сягне. Цікаво, навіть, коли в 1830 році холера гасувала по всім околі, у Галчинцях не вмерла жодна особа. Воістину – віра творить чудеса». (*Примітка автора.*)

²⁴ *Священик Павло Немоловський* – «90-кількалітній дідусь, уніат, був священиком на Запоріжжі. Після зруйнування Січі став парохом у Галчинцях. Це була ходяча хроніка історії козацької, скарбниця легенд і пісень українського народу. Мав спомини, писані власноручно, і книжку, церковним характером видрукувану, під назвою «Чорне Море», де були описані всі походи козацькі та життя кошових отаманів». (*Примітка автора.*) Очевидно, тут йдеться про книжку, писану церковним шрифтом від руки, бо такого друкованого видання нема ніде зафіксованого.

Іван Бороздна

Народився 27. XI. 1804 р. в с. Медведів Стародубського повіту на Чернігівщині у родині багатого українського поміщика, що походив з козацького роду. Дебютував віршами у 1823 р. в російських часописах.

Видав у Москві кілька поетичних збірок, в яких оспівав природу й історію України: «Опыты в стихах» (1828), «Лири Ивана Бороздны» (1834), «Лучи и тени» (1848). Автор поеми «Поэтические очерки Украины, Одессы и Крыма» (1837). Жив у своєму родовому маєтку, постійно провідуючи Москву та спілкуючись із тамтешніми літераторами.

Помер 7. XII. 1858 р. у с. Медведів.

Легенда «Золота гора» публікується у перекладі упорядника за альманахом «Утренняя звезда на 1840 год», Петербург, 1840, стор. 99 – 115.

Золота гора, або я тебе вирятую (українська легенда)

Була година лихоліття. Бурхливим потоком ішли шведи на Русь православну. Тоді й Україна, моя Вітчизна, колишня жертва воєнних розрух, давня страдниця за святу справу, не вбереглася від злигоднів. Вона пам'ятала свого Богдана і не знала, що крамольний гетьман, який піднісся був на найвищий щабель почестей і влади, гордо замислював перемінити булаву свою на скіпетр. Та ледве універсал Мазепи із табору під Симеонівкою пролунав на Україні, ледве чутки про наближення запрошених ним шведів розлетілися від стародавніх стін Новгород-Сіверського до далеких кресів південної України, войовничі серця козаків запалали помстою.

Хай же буде благословен тлін ваш, далекі витязі України! Не байдужими очима дивляться правнуки на мовчазні, але красномовні пагорби, під якими шляхетні кості ваші, перемішавшись із кістками суперників, прийняті були до обіймів землі – спільної неньки!

Приємно провідувати ці славетні могили і весняної пори, коли вони яскраво зеленіють, і взимку, коли сніги загортають їх пухкою габою, а верхи могил височіють, мов чола дідуганів-очевидців минулого.

В непроглядних лісах села Вороб'ївки, неподалік від Новгород-Сіверського, бовваніє і донині одна із таких могил, оточена неосяжними яругами: з dna їхнього піднімаються велетенські сосни, що ледве сягають вершин могили, а в підніжжі його дзюрчить узруївська срібновода криниця. Старі люди кажуть, що в цім місці були колись розбійницькі схрони, що ховалися в нетрях лісу, як у неприступній фортеці. Там-то й об'явилися товпища шведів. Хто їх переможе в такому страшному, сливе зачарованому місці?

Та ось на світанку із-за гори, що прилягала до Вороб'ївського бору, насунулась якась густа хмара. «Чи то не царськеє військо, чи не козаки реєстровії, або компанійці?» – міркували перехожі, але не вгадали. З берегів Дес-ни, Унечі і Ваблі, з різних сіл і хуторів потяглися валки селян, що були озброєні абичим. І, покинувши родини на Божу волю, розсипалися на всьому терені, готові разом із військом пригостити вогнем та мечем липових союзників. Даремно ті говорили їм: «Ми ваші, а ви наші!», даремно посланці Мазепи намагалися вгомонити несподіване хвилювання. Розлючена вольниця, мов небесная кара, губила шведів без жалю то в лісах, то на дорогах. Що ж міг учинити гетьман зі своїми прихильниками? Голос народу – голос Божий.

Наче покликаний у свідки земних тривог, місяць виглядав із-за хмари і світлими очима озирає сотні дві козаків, що спинилися коло узруївської криниці. Поміж ними виділявся вродою їхній отаман. Чорні, як смола, очі й волосся відповідали смаглявому кольору обличчя, яке відсвічувало українською лагідністю і шляхетністю. Мовчки він крокував туди й сюди, або, спершись на шаблю, уважно розглядав обрій. Нерідко сльози зблискували на його довгих віях, та він, намагаючись приховати свою тугу від товаришів, бадьоро давав команди.

– Щось не видно клятих нехристів, – говорив він комусь. – Кишать собі, наче змії у Вороб'ївській пущі, та тільки драгують нас надаремне! Скорше б уже на життя чи на смерть змірялися з ними.

– Правду кажеш, Хомо, – відказував його співрозмовник, – всім уже надокучила шведська хитрість. Троє діб волочимося даремно, може, хоч цієї ночі пофортує. Не журися, Хомо, так. Чи ти маєш щось потаємне на серці? Признайся лучче товаришам. Ми у всьому тобі віримо, тому й вибрали на отамана. Повір же й ти нам свою журбу, то, дасть Біг, і повеселієш.

– Тяжко мені говорити вам, чесне товариство, про своє горе, але хай буде по-вашому. А ви ж мене не згадуйте поганим словом, коли згину у нинішнім бою. Слухайте ж, скажу вам усю правду... Ще замолоду припала мені до серця козачка Докія, що жила біля нашого хутора.

Чепурна така дівчина! Вона мене теж покохала. Бувало, і гуляємо разом, і пустуємо, і пісні співаємо. Діло було дитяче, ніхто нам не перечив. А як котрогось дня, траплялося, що ми з Докією не бачимось, так у обох у нас серденько і занедужає! Ото вже і я підріс, і вона розцвіла, мов маків цвіт. Ще сильніше ми стали одне одного любити, хоч ані я своєму батькові, ані вона матері не сміли в тім признатися.

Виповнилося мені сімнадцять літ, а батько мій, старий удівець, не те щоб потурав мені, а навпаки, почав тримати мене суворо, та так, що Боже борони! Працюю, бувало, від ранньої зорі до ночі і, коли не вирвусь якимось, перелізши через пліт, на вечорниці, то й ніде мені побачиться з Докією. Але прийшов і Петрів день. Стали куматися добрії люди: гулянки пішли по селах такі, що ніхто не встають. Дівчата повели танки. А між ними краща од усіх таки моя Докія. Солодше ніхто не співав, а як до гопака доходило і піде вона, бувало, в танець із ловким парубком, то й діди старі, дивлячись на неї, помолодіти б хотіли, та ба! А й з наших братів молодиків не всякий пасував був Докії, а діди й поготів! Мого батька, хоч його всі звали лежнем, якийсь лукавий витяг на вулицю. Став він вітатися з Докійчиною матір'ю, а там слово за словом – у шинок. Почастував, як прийнято, от вони й покумались. Ну, думаю собі, тепер же мені привілля буде любитися з моєю Докією. Аж ні! Мій хитрий старий заївся на мене ще гірше: і в ліс посила, чи ти хочеш, чи ні, і орати велить через силу, і за наймитом приглядати. Проклинав я уже все на світі, та як згадаю, було, свою Докієчку, її очка яснаєнькі, косу чорно-шовковую та губки коралеві, то й працювати мені легше, а душа і стрибає од радощів!

«Хитрий ти, старий, – думаю собі, – та і я ж не з лопуцька!» Підмовив я Докійчину челядину та й став перешіптуватися із моєю таячкою²⁵. Раз вона й сказала мені зі сльозами: «І на мене чогось мати з-під лоба дивиться. Вчора, як ото ідучи з обідні, я тобі вклонилася, вона мало не прибила мене, приказуючи: «От тобі, бісова дочко, за Хому!» – «Не журись, моя кралечко, – відказав я, – материн гнів, що Божий гнів: їй поклонись, а Богу помолись, то все й уладиться».

От так я втішав мою любов, а того й не знав, що біда була за спиною. Раз умовив я парубків їхати за мене орати, а сам прокрався серед білого дня до Докії на пасіку, що покійний батько її заложив був у ялиновім гайку. Там уже ми з Докією досита наговорилися, та тільки нічого більше: була вона така соромлива, що й поцілувати себе не дозволяла! От ми разом і придумали признатися у всьому старим своїм і просити у них благословення... Заплакала моя мила гіркими сльозами, коли треба нам було розлучатись. Попрощалися ми, та й поїхав я у поле до праці, працюю, працюю, а все тільки й думки, що як би то з батьком перебалакати. Вернувся я додому, коли вже смеркло, батька вдома не було, пішов на якісь хрестини, чи що. Був я змучений та й заснув не дїждавшись. Уранці теж не довелося мені з ним поговорити, бо мусив знову їхати з парубками в поле. Ото ми вже полуднувати сіли, коли мені зпотребилося навідати ще інших хлопців, що орали версти за три. Я сів на свого вороного і помчав, як стріла. На Десні я спинився, щоб коня напоїти. Кінь стомився у спеку, я пустив його попасом, а сам сів на березі й задивився на ріку. Коли це озираюся – біжить хтось до мене. Став я приглядатися, а це – Докія! Кинувся я наперед, а вона бліда, з розпущеною косою, страшна, не чуючи мого доброго слова, крикнула не своїм голосом: «Прощай, милий! Просватала мене моя матінка за твого батька окаянного! Та не так станеться, як він думає! Прощай! Не забувай мене і бувай здоровий, а потрапиш у біду, то я тебе вирятую!» І з тими словами бух у воду – і зникла. Я скочив за нею, але бистрина з такою силою потягла бідолашну, що я не зміг її врятувати. Рибалки мене самого вилунали напівмертвого та й одвезли до батька.

А він не став мене жаліти чи спочувати мому горю, а прокляв мене й вигнав з хати. Ще й усім розголосив, начебто я сам і втопив Докію...

Хома заплакав. Та й у товаришів його на вернулися сльози.

²⁵ Таячка – потаємниця, подруга, якій можна все довірити.

– Що ж мені робити було, люди добрі, – зітхнув він, – з тою бідою своєю, з батьківським прокляттям?... Хотів, було, руки на себе накласти, та подумалось: а що, як і Бог прокляне мене, що тоді станеться? Помолився я Йому гарячою молитвою, поплакав, скільки сил було, та й подався в січі кривавії зі шведами. В бою згинути не гріх, думав я, але кулі тільки дзижчали круг мене. Був я під Пропойськом, і під Батурином, коли Меншиков спустошив його і вирізав до ноги, але смерті ніде не знайшов... Чекаю тепер битви, як манни небесної, а Докія чекає мене на тім світі.

Він замовк, тяжка сльоза скапнула на землю, а срібний промінь місяця перетворив цю сльозу алмазну й таку чисту, яких рідко коли пролито було з часів гріхопадіння. Раптом щось зашелестіло в ліску і з'явилися вороги. Наші зготовилися до діла. Хома витязем літав на коні перед молодцями, підбадьорюючи їх та ведучи до ворожого стану. І почалася січа нещадна. Та куди було нашим розбити таких сильних суперників? Зопалу не роздивилися, скільки того ворога, а його сотні за сотнями із хачів вискакують. Крик, вереск, дзенькіт шабель, стрілянина розривають повітря і вже повно трупів розметано по полю. Шведи, очевидячки, тріумфують, але й наші не ослабли духом і не ганьблять іще родової слави українців. Раптом, наче відтручені чародійною рукою, вони відступають: Хома думає вже, що він з товаришами збожеволів, та й дивиться вперед... А там якась жінка в білому як сніг покривалі бистріш блискавиці біжить круг ворожого стану. От вона перетворилася в якогось невиданого звіра і знову оббігла ворога, а то знов стала жінкою і ще раз зробила те саме. Ніхто не міг її добре роздивитися. Остовпівши од жаху, наші гляділи на диво і не вірили очам своїм. Дивна жінка підбігла до Хоми, зазирнула йому в обличчя ясным поглядом і сказала йому знайомим голосом:

– Я тебе вирятую! – та й щезла.

Миттю серед ворогів піднявся галас, крик, шум. Вони всі очамріли: кинулися одне на одного, ріжуться, стріляються, риють круг себе ями, кидають туди зброю – гармати, рушниці, шаблі, запорпують золото й інші дорогоцінності, насипають над ними велетенську могилу і, проказавши закляття, щоб ніхто не міг скористатися тим багатством, піддаються козакам, що налетіли на них вихором.

Хому і в цій січі пощадили мечі та кулі, а далі і з-під Полтави, хоч і вкритий ранами, але живим повернувся на батьківщину, де суворий батько, покаявшись, пробачив і прийняв відважного сина.

Минуло століття, іде друге. Війна зі шведами одійшла в історію, але простий народ біля Новгород-Сіверського не тільки вночі, але і вдень не сміє наблизитись до могили, що зветься Золотою Горою. Діди з роду в рід переказують про неї цю оповідь, а в околах села Вороб'ївки досі живуть чутки, що кожної півночі підводяться з могил своїх загиблі шведи і жорстоко січуться одне з одним, а біля самої гори чути пронизливі крики й стогони вмираючих, іржання коней, бряжчання зброї, і яскраві вогні зблискують у лісовій хачі, де було шведське становище.

Олекса Стороженко

Народився 24.XI.1805 р. у с. Лисогори на Чернігівщині в старовинній козацькій родині. У 1821–1823 рр. вчився в Харківському шляхетному пансіоні, пізніше близько тридцяти років служив у війську. Вийшовши у відставку, в 1868 р. поселився на хуторі Тришині коло м. Берестя (тепер Брест). Тут займався літературною працею, малюванням, музикою, різьбленням, садівництвом. За проект пам'ятника Несторові-літописцю здобув звання художника-академіка. Помер 18.XI.1874 р. на своєму хуторі, де й похований.

Залишив історичні повісті («Брати-близнята»), оповідання, фантастичні новели та казки, в яких зокрема діють і чорти та інші міфологічні персонажі: «Ярчук», «Лісовий дідько й непевний», «Межигорський дід», «Суджена», «Дорош» і повість «Марко Проклятий».

Дорош

Після шведської пожоги, тоді, як протурили запорожців з Чортомлика у Туреччину, аж в Алейки²⁶, був військовим осавулом оцей самий Дорош, що розкажую. Багато дечого доводилось мені про його чути ще в Січі, і розказували, що він збіса був завзятий і дуже письменний і знав по-турецькій і по-татарській і був за товмача. Як же кошовий Мелашевич вивів запорожців із Туреччини²⁷ і знов осадив кош на наших вольностях біля річки Підпольної, то Дорош розміряв окопи і розкати, бо знав і кріпості будувать. Скінчивши своє діло, недовго він зоставався в коші, дуже вже старий був, і, подякувавши за хліб-сіль, помандрував собі у степи, щоб де-небудь сісти зимовиком і завести пасіку, бо дуже кохався у бджолі. Шукав старий собі місця, шукав та й сюди зайшов на Малу Тернівку; якось йому подобався наш лиман; та нащо й шукать луччого захистка: кругом – вода, а посередині – острів, не треба й обгороджуваться; от він тутечки й осадивсь. Тоді, як старий сюди прийшов, у лимані тільки й росли де-не-де осички, терни та лоза; а він вже понасаджував скрізь дерев'я, нащепив груш і яблунь, неначе ліс який розвів. Так тутечки у його велика пасіка була – може, колодок з двісті, коли не більш. За медом було приїздили купці з Харкова, з Білгорода. Дорош тими грошима, що за мед добував, ніколи не користувався, а віддавав їх бідним людям на будову, що приходили у степи селиться зимовиками, або однесе на церков до ігумена Самарсько-Миколаївського монастиря.

Ті козаки, що сиділи тутечки зимовиками і знали Дороша, от як розказували мені про його життя у лимані. Жив він на тім острові неначе який пустельник: з власних рук годував диких кіз, сагайдаків, журавлі ходили за ним слідком, як собаки, під його хатою плодились бабаки. Ходив він, як чернець, у високій шапці, у чорній хламиді і підперізувався ремінним поясом. З себе був дуже високий, а борода, біла, як молоко, доходила аж до колін. Такий, розказували, був з його дідуган, що хто б його не вздрів, то самі в'язи хиляться, щоб йому вклонитись. Тоді тільки й було зимовиків, що на річці Самарі, де теперечки Кочережки, та біля нас, де Василівка, у Бродчині і там ще – у Водяній. То було по великих празниках; народ приходив до Дороша, неначе до церкви, тоді тутечки не було церков; от він і читав їм Євангелію, апостола і Псалтир. Люди кажуть: «На самоті чоловік живе з Богом»; то хоч і не в церкві слухаєш те слово Боже, а все ж таки полата воно тобі душу, особливо почувши його з уст чесної перед Господом людини. Старого Дороша всі дуже поважали: було як заведуться про що-небудь або шкоду один одному яку вчинить, то йдуть судиться до старого.

У ті часи, як Дорош тутечки проживав, набігали ще на слободи татари: оце ж їх і шлях, що йде побіля лиману, бо тут скрізь од річки Самари аж до річки Орельці – водопої, а по горах – багацько джерел і криниць. Було як почують хуторяни, що йде татарва, то заганяють скотину і ховаються по байраках і котловинах; як же бувало слобожани турнуть звідтіля татар, то й вони де не візьмуться, на коней, за мушкети, і собі проводжають непростених гостей. А Дорош – так ніколи не тікав: сидить собі на пасіці – і байдуже йому.

Раз, як так проходили татари, Дорош варив собі на вечерю куліш, а татарський ватажок побачив, що з комина іде дим, і послав кілька вершників подивитись, хто там живе.

– Коли молодий, – каже, – то візьміть його у ясир²⁸, а старий – чикни²⁹ йому башка.

Такий, бачите, у них був басурменський дряпіжний звичай. Поїхали татари у лиман та, як кажуть, «не спитавши броду, не лізь у воду», і загрузили в болоті. Стали гукать, так Дорош вийшов і розказав їм їхньою мовою, куди об'їхать; от вони і приїхали до його. Побалакав він з

²⁶ Старий кіш зруйновано 1709 року, а осадились у Алешках 1712 р. (Примітка автора.)

²⁷ Осадили Новий кіш на річці Підпольній 1735 року. (Примітка автора.)

²⁸ Узять у неволю. (Примітка автора.)

²⁹ Одрубати голову. (Примітка автора.)

ними, показав свою пасіку, город, – так гарно у його в садочку: було це саме в Спасівку, як вже і дині, і кавуни, і садовина поспіла. Вернулись вершники до свого ватажка, розказали йому, що бачили, от він і сам приїхав до Дороша в гості. Нагодував його старий медом, кавунами і чим Бог послав. Ватажок цілісний вечір з ним пробалакав, тут у його у хаті ночував, а на другий день, прощаючись, подарував Дорошеві турецький килим і обіцяв, як буде повертатися, знов до його заїхатъ. Так не привів йому Бог вернуться, бо там десь за Берекою гетьманці перехопили його загін і завдали такого чосу, що й сам ватажок там же й ніжки відкидав, а його орду у три вирви гнали аж до річки Самари.

Як тікали вони побіля лиману, у одного татарина зашкандибав кінь; бачить сердешний, що вже йому не втекти, бо за спиною козаки – нічого робить! – от він з коня та в очерет і приліз до Дороша.

– Рятуй! – каже. – Як вирятуєш, то я твій навіки!

– Не знаю, як мені тебе й врятувати, – одказує Дорош, – бо ніде гаразд сховати; певне, сьогодні ще понаходять наші козаки та й витягнуть тебе із-за печі; і в болоті теж не сховаєшся, бо і там вони обнишпорять усі кутки; дуже вже ви нам надозолили!

Однак подумав-погадав старий та й вигадав, як його сховати. Викопав у пасіці ямку, так, щоб тільки улізли чоловікові до пліч, і посадовив туди татарина, а зверху накрив його вулієм – був у старого зайвий вулій, дуже великий. Тільки що обгорнув його гарненько землею, буцімто й справді колодка з бджолою, аж бачить; ідуть до його козаки; інші з радіщів, що втерли носа ворогам, вже й понапивались.

– Добривечір, діду! – кажуть.

– Спасибі, – одказує Дорош.

– А нагодуйте нас, діду, медом, – просять. – Бачите, яка у вас гарна пасіка!

– Добре, дітки, – каже старий, – є за що і нагодувати, добре одчухрали татарву!.. Ідіть же у хату: на тім тижні підрізував, то тамечки у мене в чулані готовий мед.

Деякі хотіли вже йти у хату, а другі не згодились.

– Ні, діду, – не хочемо ми тижньового, давай нам з самого підкопу, свіжого!

– І той же з підкопу, – каже Дорош, – однаковий.

– Не хочемо ми того, – гомонять козаки, – давай нам свіжого, а не даси, так ми, не питаючись, і самі візьмемо!

А там вже деякі і на горище полізли, шукають, чи нема сала або горілки.

– Тю на вашого батька, – каже Дорош, – бачу, вам коли мед, то й ложку?... Їжте який дають!

Так куди! Не слухають, ще й лаяться почали; сказано, п'яні, а за п'яними і тверезі теж собі все заходжуються біля великого вулія, під котрим сидить татарин, бачить старий, що непереливки; не дати, то вони і самі перевернуть великий вулій, тоді вже поминай, як звали татарина.

– Ну, тривайте ж, хлопці, – каже, – як бачу, треба вам дати свіжого, нічого з вами робить!..

Тільки що узявся за одну колодку, щоб зняти, а козаки і гукнули:

– Давай нам, діду, з сієї, з великої: отутечки багацько меду!

– Не можна з сії колодки, – одказує Дорош.

– Чом? – загомоніли козаки, – давай, кажемо, з сієї, а не даси, ми й самі візьмемо – нам рук не позичати!

Дорош завіря їх, що паройки накинув у сю колодку, так буцім не їм і кажуть; одно товчуть: «З сієї та й з сієї!» Кругом обступили, декотрі вже і за колодку беруться. Що тут на світі робить? От Дорош і каже:

– Слухайте, хлопці, не руште сієї колодки; бо як схочу, то дарма, що велика, а не добудете ви з неї і одної краплі меду, хіба тільки чортяку побачите!

Та й гукнув до татарина, що йому робить.

– Сількісь, – одказав один з козаків, – я ще на своєму віку не бачив чорта, – подивлюсь, яка у його парсуна!

За вулій, тільки підняв, а татарин як вискалиться, як зарже не своїм голосом, а козаки: «Свят, свят!» – врозтіч та якомога навтікача.

– Постривайте, хлопці, – гука Дорош, – я вам меду дам.

А вони тікають та лаються:

– Подавись ти своїм медом! Годуй того, що під вулієм сидить!

Через тиждень, як все втихомирилось, розказав Дорош хуторянам про сю кумедію – од їх він вже не таївсь – так вони дуже сміялись і прозвали того татарина чортом. Три годи жив він у Дороша, а там на теплому Миколу пішов у Самарський монастир та й перехрестився у нашу віру. Знатний вийшов з його чолов'яга, а вже який скусний був коновал: і скотину лічив, і свиней, і болячки на людях вигоював. Проживав він десь за річкою Орелькою, тамечки й оженився; се ж його і унуки – Чортенки, що живуть у Водяних Хуторах.

А то ще розкажу вам, як гайдамаки приходили до Дороша за грішми. Тоді тутечки по степах до чорта їх вешталось; тільки почують було, що у якого-небудь хуторянина завелась гроші, то й набіжать – і мучать, і печуть його, поки не віддасть усього до копійки. Так ото, кажу, і до старого нечистий їх приніс. Раз уночі чує він – хтось турготить у віконце.

– Хто там? – пита.

– Відчини, – одказують, – та засвіти світло, то сам побачиш, хто, коли тобі не повилазило.

Засвітив старий каганець, відчинив двері – увійшло їх три чоловіка. Як глянули на Дороша, на його високий зріст, грізний погляд і бороду аж до колін – уперше довелось їм його побачить – так і прикипіли до порога; ні один слова не промовить, дивляться тільки та очима лупають. І Дорош зараз побачив, що це за люди і чого їм треба.

– За грішми? – спитав.

– Еге, – пробелькотіли гайдамаки, низенько вклонившись.

– Розумні! – каже Дорош. – Знали, коли й прийти: продав мед, так чимало тих грошей назбиралось, буде з вас.

– Спасибі вам, діду, – кажуть гайдамаки, – за вашу ласку.

Одімкнув старий скриньку і вийняв капшук із грішми.

– Мені, – каже, – не треба грошей, я вже на ладан дишу, не собі і дбаю, а на бідних, на церков Божу, от на кого!..

Та, це кажучи, і положив капшук перед іконою святого Миколая-чудотворця:

– Беріть, – каже, – це його гроші!

Сюди-туди, стоять гайдамаки, засмутились – бачите, страшно брать. Коли один з них, мабуть, завзятий був і каже:

– А що, хлопці, на його усі дбають, а на нас ніхто, так нам не гріх від його поживиться.

Та, не побоявшись Бога, за капшук... як скрикну, так йому руку і скорчило.

– Змилуйся, діду! – голосить гайдамака, упавши перед Дорошем навколюшки.

– Не я тебе скарав, – одказує старий, – не мені тебе й милувати.

– Хоч навчи, – каже, – що мені на світі робить, як Господа благати, щоб він мене помилював, грішного?

– От що роби, – каже Дорош, – працєю сією рукою, що зосталась, і все, що не заробиш, віддавай бідним і на церков Божу; як роздаси стільки, скільки загарбав у других, то тоді і Господь помилує!

Гайдамаки вклонились низенько Дорошеві та й пішли собі, облизня піймавши.

Дорош жив на світі більш як сто літ; помер саме у той рік, як скінчили лінію, що копали за Берекою. За кілька днів до його смерті прийшов з Самарсько-Миколаївського монастиря ігумен, висповідав, запричастив старого і, як віддав він Богові душу, поховав його. Так отой ігумен от що розказував:

– Сиджу я, – каже, – у своїй келії і читаю Святе Писання, коли так ненароком зирк – аж стоїть передо мною Дорош, як живісінький. Тільки що хотів я скрикнути: «Здоров був, Дороше!», а він каже: «Поспішай до мене, я вмираю!» та й щез. От я, – каже, – помолившись Богу, зараз-таки й рушив.

Після його смерті ніхто не знає, куди поділась його худоба, тільки й бачив я його Псалтир, що доставсь старому панові. Частенько доводилось мені і в руках держати той Псалтир. На першому листу було написано: «1652 р., марта 10 послав мені Бог сина Дорохея». Себто його, Дороша, а записав, виходить, його батько. Відкіля прийшов старий, і в коші не знали; може, він і шляхетського роду, бо дуже письменний був і вірші komponував. Покійник, старий пан, пошли йому Господи царство небесне, читає було нам ці вірші та й каже:

– Велика була душа у сього чоловіка: разом хотіла жить на небі і на землі!

Розказують ще, що як Дорош умирав, то заляв ліс у лимані і заборонив, щоб ніхто не рубав там дерева.

– Хто, – додав, – не послухає, то я мертвий устану і його лозиною протурю!..

Спасибі-таки старому, що заборонив у лимані рубати ліс: весело й глянуть, як воно порозросталось! Деколи підеш погулять, то аж дух радується: кругом острова верболіз, неначе огорожа стоїть, а там починаються вже товсті та високі дерева, що оточують зелену поляну, де стояла Дорошева пасіка; тут недалечко і криничка, відкіля він воду брав. Так гарно: чорногузи несуться по високих вербах, бугаї гудуть у болоті, пташечки щебечуть, особливо соловейки – там їх сила: кругом, бачите, вода, так не закрадеться туди кішка, і ловить не велено, так ніхто їх і не полохає.

Однак як старий не закликав не рубати у лимані дерева, а знайшовся такий сміливий дурень, що хотів був зрубать, та трохи і сам там не загинув. Ось як воно було. Жив у нас при київському заводі ляшок пан Бужинський. Такий з його і пан, як за копійку пістоль; та вже, бачите, у них все пани: і лакей пан, і кухар пан, пан пана і батогами чухрає. Об'їжджав він під верх коней і був такий сміливий, що нічогісінько на світі не боявся. Раз на Зелені свята зійшлись наші парубки у шинок погулять; от і він пристав до них у кумпанію. Балакали-балакали та й стали розказувать про відьом, про вовкулаків, як мертві устають уночі та лякають живих людей. Ляшок слухав-слухав та й каже:

– Брехня сьому; нема на світі ні тих відьом, ні вовкулаків і на мертвих нічого нарікать, бо й вони тихенько собі лежать у землі... Я, – каже, – нічого не боюся і нічому не вірю!..

А один з парубків і каже йому:

– Коли ти нічого не боїшся, так піди у лиман у глупу ніч і зрубай там дерево.

– А що ж, – каже ляшок, – піду та й зрубую; ніхто мені не заборонить.

Заспорили і об заклад на карбованця побились. Так саме, як вони спорились, увійшов у шинок гуменний Оверко. Почувши, що ляшок наміряється йти у лиман зрубать дерево, і пита його:

– А хіба ти не знаєш, що покійник Дорош заляв і заборонив рубати дерева у лимані?

– Знаю, – одказує ляшок, – та він мені не указ; я його і живого не злякався б, не то що мертвого!

– А як він тебе звідтіля, – каже Оверко, – протурить лозиною?

– Не бійсь, – каже, – я шляхтич; нехай він туря лозиною вас, дурних хлопів!

– Ну, гляди ж, пане Бужинський, щоб не досталось і твоїй шляхетській спині та щоб і не довелось тікать до лясу у болото! Якби можна було його рубати, – каже, – то досі б до кореня його вирубали.

Та, це кажучи, і пішов собі додому; а його хата була недалечко од лиману, тутечки біля току. Опівночі, так, як закукурікали півні, пан Бужинський узяв сокиру і пішов собі у лиман. Ніч була дуже темна – ні зірочки; небо замазалось хмарами, неначе налагодилось на дощ. Провели хлопці ляшка аж за панський будинок, бо дорога у лиман тоді йшла поза кривим плесом,

там і місток був. Провівши ляшка, парубки вернулись у шинок і стали його дожидатися. Ждуть та ждуть, – не йде, а вже б пора й вернутися: стало і на світ займатися, а його, іродового сина, нема та й нема.

– Оце пеня! – кажуть хлопці. – Щоб чого не сталося з ляшком? Тоді буде і нам халепа!

– А що будемо робить? – питає один одного.

– Ходімо, – кажуть декотрі, – виручать гаспидського чванька. – Таке, бачите, прізвище ляшкові дали.

От і пішли, та побоялись іти у самий лиман, а з сього боку, з ближнього, од слободи, щоб через воду гукнуть до ляшка: коли він у лимані, то обізветься. Підійшли до берега, прислухаються, приглядаються – нічого не чуть: у лимані не тільки ніхто не рубає і не ходить, бо почули б, залопотіло. Стали гукать: «Пане Бужинський, а пане Бужинський?...» Коли чують, щось забелькотіло у болоті: парубоцтво ближче, знов гукають, знов озивається, туди – аж то ляшок по самісінькі вуха загруз у болото і ніяк з багна і очеретяного коріння не виплутається. Пішли були хлопці, щоб його вирятувать, так не можна і близько підступить. Бачать, що так не витягти його, от вони принесли од гуменного віршовку: кинули її ляшкові, а він об'язав себе попід руками, от його і виволокли на сухе. Увесь убрався у тванюку, мов чортяка. Стали розпитувать – щось гугнить, ніяк його і не второпаєш, що він верзе. Узяли його хлопці на оберемок, понесли у плесо, виполоскали, обмили та й принесли у шинок. Мій Боже милий! Страшно на його й глянуть: як стіна, білий, труситься, неначе тряся його трясе; вся пика, шия і руки посмуговані. Зняли сорочку – так батечки!. Спина аж почорніла, неначе його, як москаля, крізь строй ганяно. Дали йому хлопці осьмушку горілки; випив, сердешний, і трохи опам'ятувався. Посадовили ляшка за стіл, стали розпитувать; от він їм і розказав, яка притча трапилась йому у лимані.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.